А.Ю. КРИМСЬКИЙ

ДЕЯКІ НЕПЕВНІ КРИТЕРІЇ ДЛЯ ДІАЛЕКТОЛОГІЧНОЇ КЛАСИФІКАЦІЇ СТАРОРУСЬКИХ РУКОПИСІВ

А.Ю. КРИМСЬКИЙ

Твори у п'яти томах

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ
І.К. БІЛОДІД (голова), О.І.Ганусець, О.І. ДЕЙ,
М.А. ЖОВТОБРЮХ, О.Є. ЗАСЕНКО (заступник голови)
С.Д. ЗУБКОВ, П.Й. КОЛЕСНИК, Ю.К. СМОЛИЧ

Том третій

МОВОЗАВСТВО [1]
ФОЛЬКЛОРИСТИКА [2]

НАУКОВА ДУМКА

КИЇВ – 1973

---

[1] Упорядкування та примітки Н.М. Сологуб.

[2] Упорядкування та примітки Н.О. Ішиної

ДЕЯКІ НЕПЕВНІ КРИТЕРІЇ ДЛЯ ДІАЛЕКТОЛОГІЧНОЇ КЛАСИФІКАЦІЇ СТАРОРУСЬКИХ РУКОПИСІВ

I

ВООВЬЧИИ ЗАМІСТЬ ОВЬЧИН (ОВЕЧИЙ)

Єсть два пам'ятники, в яких д. Соболевський хотів би вияснити подвійне оо як малоруську заміну довготу; та з-поміж них написання **воовьчии** (овечий) Галицького євангелія XIII віку не рефлектується в живій малоруській мові звуком і, а **оу вооца** знаходиться в Полікарповому євангелії 1307 року, що писав його не малорусин. Аналіз мови Полікарпового євангелія показує, що писар був північний великорусин, тісніше пскович. Дві букви оо замість одного о часто стрічаються й по інакших староруських пам'ятниках; таблиця їх; ся графіка розповсюднена й по старих сербських рукописах; приклади. Вона і взагалі не піддається малоруському вияснению, а надто се виявляється із Луцького євангелія XIV віку, де оо пишеться часто (приміром *кооли*). Таке графічне подвоєння букви о є тільки почастний випадок із загальнішого й ширшого графічного явища: подвоєння кожної, будь-якої самозвучної букви; серія рукописних прикладів, де у староруських і в старослов'янських писарів подвоєно ще й інші букви: аа, ии і т. ін. Як можна вияснити собі мотиви того написання двох однакових букв замість однієї? Виходить, що предків малоруського ô (і) треба на письмі шукати по грамотах, а не по церковних пам'ятниках.

В Галицькому євангелії, що його переписав «прозвутер Георгій» за часів князя Льва та його сина Юрія, поміж 1266—1301 р., точніше ж — або 1282 року, або може 1288-го року[1], один раз замість *овьчихъ* написано *воовьчихъ* (овечих), а ще раз — *воовьця* замість *овьця* (вівця).

В Полікарповому євангелію, що його переписав північний великорусин Полікарп 1307-го року, а тепер воно в Москві в Синодальній бібліотеці, ми два рази зустрі-

[1] Срезневский, Сведения и заметки, т. II, стор. 376.

чаємо аналогічну орфографію: у *вооц҃а* (у отця, у вітця) і *о вооц҃и* (о вітці, об отці).

Висловлено думку (д. Соболевським), що отсі чотири випадки — то мають бути собі малорусизми, бо два **о**, мовляв, написано тут для зазначення довгого звука **ō** (**ô**), з якого вийшло пізніше **і** (пор. *попъ*, *пôп*, *пу҃оп*, *пуи҃п*, *піп*): мовляв, написання *воовьчихъ* і *воовьця* зроблено під впливом ж и в о ї м о в и переписувача, бо вони мають відповідати малоруським формам *вівчих* (?!!) і *вівця*, а написання *вооц҃а* і *вооц҃и* = вітця, вітці[1].

Що ся думка (про вплив живої мови на оті чотири написання) не має стійності, видко вже з того, що в слові *овчий* у малорусів ніколи й не було т. зв. замінної довготи (**ô**), бо фонеми *вівчий* у нас немає: ми знаємо тільки слово *овечий*, без **і**[2]; отже, коли галицький «прозвутер Георгій» написав подвійне **о** в слові *воовьчихъ*, то зробив це не під впливом живої мови, а з якоїсь інакшої причини; тим-то і в другій його орфографії: *воовьця* — ми не можемо шукати слідів його живої рідної мови, але мусимо оте **оо** вияснити якось по-інакшому. Що ж до Полікарпових *вооц҃а* і *вооц҃и*, то жоднісінького малорусизму ми не сміємо в них добачити попросту вже через те, що Полікарп був не малорусин, але північний великорусин і переписував з дуже типічними ознаками свого рідного північновеликоруського наріччя, поміж якими надто б'є в очі переплутування шиплячих і свистячих звуків: *о҃чта*, 109, *очта*, 83v, *об҃щничи* (обыщници), 97, *жрец҃ьскы*, 74, *жрецьски*, 85, *възизаєть (възжизаєть)*, 68v., *ѡверзешися* (отверзешися) *мене трижды*, 85, *ложьє* (лозьє), 17 об., *въжложити*, 72, *съжижю*, 84v. і т. ін. Хто б захотів шукати в Полікарпових написаннях *вооц҃а* і *вооц҃и* неодмінно якихось діалектологічних виявів, той повинен був би згадати не про малоруське **і**, а про північновеликоруське **уо** такого типу, як *собуолья*, *спруос* і т. ін.[3]

---

[1] Цю думку д. Соболевський вперше висловив у своїх «Очерках из истории русского языка», К., 1884.

[2] Знаємо ми в нас ще й фонему *о҃вчий* — в церковнослов'янському ім'ю *Овчая купель*.

[3] Зазначено й у Колосова в його «Заметках о языке и народной поэзии из области северовеликорусского наречия»; = соболья, спросъ. Відоме явище.

Що Полікарп був північний великорусин, це здавна зазначив був іще й перший видавець ексцерптів із Полікарпового євангелія, відомий історик руської мови Ф. Буслаєв[1]. Друкуючи ті ексцерпти, Буслаєв, окрім Полікарпового переплутання шиплячих і свистячих звуків, показав і деякі інакші північновеликоруські особливості: «Местный выговор северного русского наречия обозначился в обоюдном переходе звуков **уо** и **в**,— каже він [2], маючи на увазі такі Полікарпові написання, як **уо** *водахъ* та *навчитеся*[3]. Зазначує він також північне Полікарпове *воскьснетъ:* «Это — чисто народная форма вместо древнейшей *воскрьснеть*»[4]; підкреслює Буслаєв також, що в Полікарпа єсть тверде північновеликоруське **л** в *толкы* і *хоулно*[5]. До цих Буслаєвових уваг додає д. П. Житецький: «По нашему мнению, в Поликарповом списке есть другие, более решительные следы северного наречия, например, повсюдная замена **ѣ** посредством **е**»[6]. Що каже д. Житецький, це правда з того погляду, що Полікарп дуже сильно плутає **е** і **ѣ**, ба він, нагадаємо, пише букву **ѣ** навіть замість **ь**: *обѣщьничи* (обьщници), л. 97; тільки ж усяке таке плутання буде вже загальновеликоруська особливість, а не спеціальна північновеликоруська, як виходило б із слів П. Г. Житецького. Од себе я можу докинути, що й північновеликоруських і загальновеликоруських ознак єсть у Полікарпа безмірно більше, ніж піднесено в д. Буслаєва і в д. Житецького. Отак, приміром, Полікарп випускав букву **в** на великоруський лад в *зовуща* та й писав *зоуща* — як не міг би зробити сього малорусин, але зовсім так, як вимовляють у північній, ба й у середній Великорусі, а почасти й у (смоленській) Білорусі[7]; випускав Полікарп букву **в** і **в** дієслові *видѣти* (пор. загальнозвісне велико-

[1] В «Исторической хрестоматии церковнославянского и древнерусского языков», М., 1861.

[2] «Ист. хрест.», стор. 110.

[3] Стор. 101, стор. 104.

[4] Стор. 113.

[5] Стор. 111, стор. 112.

[6] «Очерк звуковой истории малорусского наречия» П. Житецького, К., 1876, стор. 7.

[7] Наведу декілька аналогічних прикладів із других великоруських пам'ятників:

В північновеликоруському Євангелію, що переписано 1357-го року «въ градѣ в Галичѣ (північнім) при княженьи великоѣ князя Ивана Ивановичѣ» і що переховується в Московській синодальній бібліотеці, трапляється *земля Заоулоня*, *Заоулонѣхъ*, *Ваоула* (Вавула, Вавила).

руське «ишь!» замість «вишь!») та й намість *видѣвши* писав *идѣвши*[1]. Знов же, в деяких словах він перед початковим **о** додавав **в**; вже й починаючи нашу статтю, ми згадали були про Полікарпове *вооц̄а* (отьца) та *вооц̄и* (отьци), з якими йдуть на паралелю сучасні великоруські загальнорозповсюджені, ба й літературно взаконені *вотчина*, *вотчим* і діалектичне великоруське «Вотче наш» (у молитвах)[2], а окрім того, Полікарп замість предлога **от** написав **вътъ**, як це трапляється і в других великоруських рукописах того самого XIV віку[3] і як говорять великоруси й досі[4].

Див. у Горського і Невоструєва: «Описание славянских рукописей Моск[овской] синод[альной] библиотеки», т. I (М., 1855), стор. 221—223.

Так само зустрічається *Ваоула* в північнопереяславському Євангелію 1354 р. (лист. 158 v.); в Московському євангелію 1358 р. есть окрім *Ваоулы* (л. 194) іще й *зооуща* (л. 51 v., 56 v.); в Московському євангелію Спиридона 1393 року є *Ваоулаи* (л. 184 v.). В Паремійнику, мабуть, московському 1378 року: *ко Исаў брату, господеви моєму Исаў* (л. 9). В Євангелії XIV віку Московської синодальної бібліотеки, н-р 401: *воду жиу* (л. 18). В московській грамоті 1402 року («Собр. госуд. грам. и догов.», М., 1813, т. I, 166) читаємо: *позоутъ*, *позоутся*. Див. у Соболевського: «Лекции по истории русского языка» (М., 1903, стор. 140) і у Ламанського: «О славянских рукописях», стор. 84.

В Суздальському Лаврентьєвському літописному списку 1377 року знаходимо *жиоуть*, *жиоущемъ*, *жиоуще*, *ожиоуть*, *на Мараоу* (на Мораву), *ноoу* (нову), *по Пилатоoу* (Пилатову) *писанью*, *по оустаоу* (уставу), *протиоу свѣтоу зооуть* і т. ін. Див. у Ламанського: «О славянскнх рукописях», стор. 84, а більше й докладніше — у Некрасова в його розвідці про мову Лаврентьєвської літописі (в ИОРЯС АН, I, стор. 924).

Що це явище є спеціальна властивість великоруська або, в крайнім разі, білоруська, про це знає й д. Соболевский («Лекции», 3-є вид., стор. 140). Малорусові, навпаки, така фонетика настільки прикра, що він не тільки не хоче викидати **в** з-посеред двох самозвуків, ба навпаки — силується вставляти **в** поміж двома самозвуками й тоді, коли етимологічно не треба сього. Приміром, замість *наука* він силується вимовляти *навука*. Пор. у малописьменного Лучицького: «Золотая сопилка» (К., 1895), I, стор. 41.

[1] Випускання початкового **в** перед самозвуком констатується у великоруській мові частенько, та й то навіть у южновеликоруських наріччях. Приміром, у Мещовську (Калузької губернії) кажуть *ирёвка*, *ирблюд* (веревка, верблюд). Див. «Материалы» в ИОРЯС АН, т. III, 1898, кн. 2, стор. 72.

[2] «Вотче наш» зазначено в мещовському (калузькому) говорі. Див. ті самі «Материалы» в ИОРЯС АН, 1898, стор. 71.

[3] В Московському євангелії 1354 року часто намість **отъ** пишеться **вотъ**: *вотъ Бг̄а* (от Бога), *вотъ насъ* (от нас, л. 13). Див. «Опис. рукоп. Синод. библ.» Горського і Невоструєва, т. I, стор. 219. Це знає й д. Соболевский — пор. його «Лекции», 3-є вид., стор. 141.

[4] **Вот** замість **от** кажуть і в багатьох говорах північновеликоруських і в деяких південновеликоруських,— приміром, у тульському,

Теє своє **вътъ** мав Полікарп вимовляти очевидячки **за вот.** Але можлива річ, що Полікарп, який плутав (це ми вже бачили) також **оу** і **въ**, міг, коли писав **вътъ**, вимовляти сеє слово за **ут**, як і тепер вимовляють північні великоруси, що кажуть: *ут* (от), *утымать* (отымать), *утдыхать* (отдыхать)[1]; адже ж так само писав Полікарп **оу** замість предлога **о** в дієслові *оставляти*, і ми в Полікарповому євангелію знаходимо вимову *оуставльше* (оставльше), себто тую самую вимову, що живе й досі в таких самих словах у північних великорусів, які кажуть: *убмануть* (обмануть), *учутился* (очутился), *угурцы* (огурцы) і т. ін.[2] Можна б попаводити ще деякі інші великоруські ознаки Полікарпової орфографії; та от, між іншим, іще згадаймо, що так само як тепер вимовляють північні великоруси *московськiй*, *городськой*[3], пише й Полікарп: *жидовьськы* (л. 77), а заразом пише твердо: *припоясався* замість *припоясався* і *обѣманадьцать* замість *обѣманадьсять;* та й без того вже зовсім видко, що Полікарп був не малорусин. Ба навіть сам д. Соболевський мусив зазначити в нього замість *никде* орфографію *никъдѣ* (з буквою ѣ), а про таку орфографію у самого д. Соболевського не один раз сказано, що вона не може бути чертою южноруських рукописів[4].

Вже й з усього сказаного бачимо, що оті два **оо**, які «прозвутеръ Георьгии» та північний великорусин Полікарп понаписували були в словах *воовьчии* (овечий) та *воотьць* (отець), написано не з діалектологічних малоруських причин, а з якихось інакших мотивів. Ще виднішою буде нам ця обставина, коли ми не обмежимося на чотирьох словах, поданих д. Соболевським *(воовьчихъ, воовьця, вооца, воощи*), а понишпоримо ще й деінде, по інакших староруських пам'ятниках, чи нема в них іще більше таких випадків, де б замість одного **о** писалися два **оо.** Я можу без великих заходів навести ось які приклади, що

де замість *от юности* чуємо *вот юности* (див. Колосов, Обзор, стор. 129), або в мещовському (калузькому), де говорять: *вот роду, вотдых, вотпуск* (див. згадані «Материалы» в ИОРЯС АН, 1898, стор. 71).

[1] Колосов, Обзор звуковых и формальных особенностей народного русского языка, Варш[ава], 1878, стор. 101.

[2] «Обзор», стор. 101—104.

[3] Зазначено й Колосовим в його «Заметках».

[4] Див. його «Лекции», 1-е вид., 37; 2-е і 3-е вид., 64; «Исследования в области русской грамматики», Варшава, 1881, стор. 2.

самі собою мені пригадуються, та думаю, що знайти їх можна було б і більше:

В Святославовому Ізборнику 1073-го року: *прѣчистоомоу*, л. 22 v.

В Святославовому Ізборнику 1076-го року: *чтоо*, л. 5, б.[1]

В Архангельському євангелію 1092-го року: *ктоо*[2].

В Новгородській мінеї XI віку: *врагоомъ*[3].

В північноруських Пандектах Никона Чорногірця XII віку: *послѣдоующе ѡѻцьскихъ оученій*. На це вказав був іще Срезневський[4], заразом зазначуючи, що в других списках стоїть попросту о, а не ѡо.

В Новгородському стіхірарі XII віку Московської синодальної бібліотеки, н-р 279: *непрѣкосновеньоому*[5].

В Луцькому євангелію XIV віку: *Боогу, идооша, коолижьто, Симоонъ, придооша*[6].

В Іпатському списку літописі XV віку: *плѣниша всю воотчину ихъ*, стор. 544; *Сивоону*, стор. 578.

В південноруській февральській Четьї-Мінеї XV віку: *оочи, оочима*[7]. Се слово *оочи* взагалі пишеться з двома оо частенько. Востоков зазначив *оочи*, ще й з точками посеред кожної букви о (ніби зінки в справжніх, людських очах!),— в Пергаміновому євангелію XV віку[8]. Князь Вяземський підносить, що *оочима* трапляється в т. зв. Архивському спискові «Слова о Полку Ігоревім»[9], і пригадує вказівку Срезневського[10], що така орфографія часто трапляється в юсових пам'ятниках XII—XIV віку.

---

[1] Видавець пізнього Ізборника 1076 року д. Шимановський надрукував це слово з одним о. Але критика вже показала, що в рукопису стоїть оо Див. рец. С. Кульбакіна в ЖМНП, 1898, февраль, стор. 206. Та й покійний Срезневський у своїх «Древних памятниках русского письма» зазначив, що в цім місті Святославів рукопис 1076 р. має оо; а вже ж тоді, як друкував свої розвідки Срезневський, сей рукопис менше був вилинів, ніж теперечки, і читався легше.

[2] Див. у Амфилохія: «Описание Евангелия 1092-го года», М., 1877, стор. 11.

[3] Колосов, Очерк истории звуков и форм русского языка с XI по XVI столетие, Варшава, 1876, стор. 62.

[4] «Сведения и заметки», II, 224.

[5] Соболевский, Лекции, 3-е вид., стор. 154.

[6] Соболевский, Очерки, стор. 97.

[7] Срезневский, Сведения и заметки, II, стор. 388 і 381.

[8] В описі Євгеніївських рукописів.— «Ученые записки 2-го отдел[ения] Академии наук», кн. II, вип. 2, стор. 74, 68.

[9] Вяземский, «Слово о полку Игоревѣ», СПб., 1877, стор. 57 і 58.

[10] «Памятники юсового письма», стор. 150.

В Євангелію XVI віку, в рукописній колекції кн. Вяземського, господар зазначив: *ообаче*, *ооба*[1].

В Псалтирі південного письма XVI віку, яку обслідував Востоков, єсть: *проочію*, *обоою*, *двоою*[2].

В сербських пам'ятниках оо зустрічається дуже часто. Історик сербської мови А. Майков[3] каже про сербські старі рукописи от що: «Буква о способна удваиваться, но без всякого внутреннего значения. Удвоение началось в восточной семье (сербських нарічій) с грамоты Стефана Первовенчанного, где находим однажды поωдк[4], и в грамотах Милутина: чтоω[5], ктоω[6]», цебто в грамотах XIII віку[7]. «Частое употребление удвоенного оω появилось,— каже Майков* далі,— не ранее грамот Душана», цебто в другій чверті XIV віку[8]. В своїй праці Майков (на стор. 465) наводить безліч прикладів, де стрічається подвоєне о, чи то в формі оω, чи то в формі оо, приміром: ангелоомъ[9].

Не від речі буде згадати ще про одну категорію оо: типу *изо олтаря*, *изо о[ть]ца*, *безо о[ть]ца*, *во о[ть]ца* і т. ін., про яку я ширше писав був в інакшому місці[10], де в мене подано щось аж 35 прикладів із усяких староруських рукописів, переважно з великоруської Півночі. Та ті приклади—вже трохи інакшого сорту, бо здебільша треба в них бачити заміну ъо, а не просте подвоєння букви о.

Коли ми подивимося, звідки йдуть усі ті рукописи, де замість одного о написане оо, то побачимо, що переважна їх частина — не малоруська, отже, про малоруськість їхнього оо не може бути й мови; та й котрі з тих рукописів малоруські (приміром, київські Ізборники Святослава 1073 і 1076 року або Луцьке євангеліє XIV віку), то й у них подвійне оо пишеться в таких випадках (*пречисто-*

---

[1] Вяземский, «Слово о полку Игоревѣ», стор. 109—110.

[2] Востоков, Филологические наблюдения, Петербург, 1865, стор. 150.

[3] В своїй «Истории сербского языка», М., 1857, стор. 464.

[4] Ш., н-р 7.

[5] А., н-р 4.

[6] С., н-р 52.

[7] Стефана вінчав папа на царство в 1217-ім році. Милутин — син Уроша (що помер 1272 року) і наслідник Драгутина (що зрікся престола в 1275).

[8] Душан запанував 1336-го року.

[9] В., н-р 2.

[10] А. Крымский, Филология и погодинская гипотеза, стор. 79—81.

ому, *чтоо*, *Боогу*, *идооша*, *коолижьто*, *Симоонъ*, *приідооша*), які нізащо не могли повстати з малоруськості, Виходить, що й «прозвутеръ Георьгий» писав своє *воовьчихъ* замість *овьчихъ* і північний великорусин Полікарп писав своє *воо̄ца* замість *о[тъ]ца* — з тих самих мотивів, із яких, візьмімо, іпатський переписувач літописі писав *Сивоонъ* замість *Сионъ*. Про ті мотиви поговоримо нижче.

Ще виразнішою знов стане для нас ця обставина (цебто немалоруська причина подвоєння букви о), коли ми звернемо увагу на те, що староруські й інакші писарі подвоюють не тільки букву о, а й букву а, і букву и, і всі інші букви. Тут нам може пособити матеріал, зібраний в одній статейці д. Соболевського[1], бо, хоч д. Соболевський не знає або навмисне не хоче прилюдно виявляти всіх тих випадків, де староруські, немалоруські писарі подвоювали букву о, то про подвоєння всіх і н ш и х самозвучних букв він таки знає. Ось ті приклади:

В Святославовому Ізборнику 1073 року: *ваамъ*, 190, *многаамъ*, 209, *притъчаами*, 242, *в жрьноваахъ*, 212, *бѣлаахъ ризахъ*, 360 v., *дъскаахъ*, 237 v, *мрьтвьцихь*, 192, *каамыкъ*, 258, *талаантъ*, 211, *сочивъмъ*, 260.

В Словах Григорія Богослова XI віку: *величааниємь*, 13, *утѣкаании*, 17, *изуутрь*, 135, *отъ нихъ*, 110, *сѫдище*, 231.

В Пантелеймоновому євангелію XII віку Софійської бібліотеки: *глаголааша*, 50 v., 64, 68, 68 v., 70 v., 75 v., *бѣжааша*, 71 v., 106, *събрааша ся*, 78, *прельстити*, 59 v., *бисша*, 68 v.

В Слові Іпполіта про Антихриста: *инѣмии сказаниими*, *кораблихъ*, *съкровищихъ*, *чловѣчьскаамъ*, *предълежащаго*, *пытаани*, *пакыи* і ін.

В Словах Кирила Єрусалимського XII віку Синодальної бібліотеки: *притьчаах*, 57 v.

В Луцькому евангелію XIV віку: *бѣжааша*, 127, *отьвѣщааше*, 141, *идуущимъ*, 106, *съвоимъ* (давальний відмінок), 88. Очевидячки з розмислом, д. Соболевський не додав у своїй статті, що в Луцькому євангелію зустрічається також подвоєне оо: *Боогу*, *идооша*, *коолижьто*, *Симоонъ*, *приідооша*.

---

[1] ЖМНП, 1897, май, стор. 57—58.

Більш-менш таке саме вживання двох букв та ще й у таких самих випадках (це — річ важна) ми дуже часто знаходимо в старих сербських пам'ятниках,— наприклад, у Тріоді XIV віку Петербурзької публічної бібліотеки (f. n. I, 103): *показ**аа**ви*, 2, *вьздрьж**аа**ніиа*, 2, *вьздрьжа**аа**ніємь*, 2 v., *вр**аа**ги*, 2 v., *льстьив**аа**го*, 2 v., *вавилоньскіиѣ пещіи*, 2 v., *по ревнуимьь*, 2, *поѣмьь*, 3 і т. ін. Або знов у Євангелію XIV віку тієї самої бібліотеки (f. n. I, 100): *притьч**аа**хъ*, 3, *владыкахь* і *удов**аа**хь*, 6. v., *послуш**аа**вше*, 7, *вел**іи**ка**аа**го*, 15, *срач**і**ицу*, 15 v., *пророкьь* (genit. plur.), 13 і т. ін. «Надто часто,— додає д. Соболевський,— зустрічається в сербських рукописах **ии, іи, ыи** замість **и, ы** та ще **ьь** в закінченні genitiv'a pluralis, як раз там, де тепер сербська мова має довге **а**»[1]. Що подвоєне **о** так само «надто часто» зустрічається в сербських рукописах, про це д. Соболевський або дивним дивом не знає, або з мудрої обережності волить не казати.

Всі перелічені факти виразно доводять, що написання подвоєної букви **оо** в будь-яких словах не є жоден малорусизм. Це тільки один із почастих виявів загальнішого й ширшого явища: подвоєного написання в с я к о ї самозвучної букви,— а це явище трапляється (та й то частіше) геть по в с і х слов'янських рукописах кириливського письма, не виключно в південноруських. Хто б забажав витолкувати сю графіку, той повинен був би не до малоруської діалектології вдаватися, але шукати сюди інакшого, геть ширшого, загальнішого вияснення.

А чи можна, справді, довідатися, з яких поводів староруські і старослов'янські писарі подвоювали часом на письмі ту або інакшу букву?

Декілька здогадів уже висловлено, а саме — д. Соболевським. Причини, задля яких самозвучна буква іноді подвоювалася на письмі, могли бути такі:

1) Простісінька «прихоть писца»[2].

2) «Привычка писать (зовсім етимологічно по-церковному): *дѣл**аа**хъ*, *великаа**го***, *вел**ии**хъ*, *добр**ыи**хъ* и т. п., там, где писец произносил и слышал: *дѣлахъ*, *великого*, *велихъ*, *добрыхъ*, легко могла привести к привычке писать аа, **ии**, **ыи**, в таких случаях, где не было никакого звукового основания для подобных сочетаний»[3].

[1] ЖМНП, 1897, май, стор. 58.
[2] Соболевский, Очерки, стор. **97.**
[3] ЖМНП, 1897, май, стор. **57.**

3) Староруські писарі могли позичити такий графічний спосіб із сербських рукописів, а у сербів, знов,— каже д. Соболевський,— графічне подвоєння самозвучних букв могло повстати як знак довгості, не без деякого впливу живої сербської мови[1]. Тільки ж спеціальний історик сербської мови А. Майков не може, як ми бачили вже, признати за тим подвоєнням будь-яке «внутреннее значение»[2].

4) Причиною подвоєння міг бути й наголос: «Написание двух гласных ч а с т о совпадает с древним или современным ударением»[3]. Це витолкування могло б здаватися дуже природним, коли б замість «часто совпадает» ми сміли сказати: «в с е г д а совпадает».

На мою думку, кожне з оцих чотирьох вияснень має за собою певну логічність, і з кожним треба рахуватися. Та я б додав іще один здогад: чи не могли іноді переписувачі подвоювати самозвучну букву з церковнотехнічних, читальних причин? От, у старописних нотах, коли на один склад припадало дві або три ноти, то й самозвучну букву того складу писано двічі або тричі: *Боооже*, *вьььсь*, *ныынѣ* або *ныинѣ* і т. ін. Так чи не міг так само й переписувач не нот, а Євангельських чтений, Апостола або чогось такого, подвоїти іноді в певнім слові такий склад, про який він затямив, що в церкві піп або диякон або дяк виголошують його протяжно, на звісний співучий церковний лад? [...]. Для написання *воовьчихъ* можливе ще одно спеціальне витолкування. В церковній мові це слово має наголос на **о** (о́вьчим), а в живій руській мові наголос падає на **ь** (е, ове́чий); так чи не міг переписувач, втікаючи од простого, вульгарного наголосу, написати **оо** в тій силабі, на яку падає наголос у церковній вимові? Нема чого казати, що й оці мої здогади можна притулити тільки до певної групи подвоєних написань, а не до всіх; і я наприкінці радніший сказати разом із д. Соболевським: «Мы не решаемся сказать что-нибудь определенное о значении употребления двух гласных, за недостатком собранных нами данных»[4].

---

[1] ЖМНП, 1897, май, стор. 58.
[2] А. Майков, История сербского языка, М., 1857, стор. 464.
[3] ЖМНП, 1897, стор. 58.
[4] ЖМНП, loc. cit., стор. 58.

Будь-що-будь, єдиний висновок стоїть у нас непохитно, понад усякими сумнівами: малоруське ô (батько сучасного і) не відбилося нічим у мертвих церковних пам'ятках, писаних церковщиною; бо такі написання з двома **оо**, як *воовьчихъ* і *воовьця* у Галицькому євангелію XIII в., повстали не з малоруських діалектологічних причин, але з якихось причин графічних церковних. Перші написані предки нашого малоруського і (із о) трапляються нам не в мертвих церковних пам'ятниках, але в живих грамотах із кінця XIII віку і з дальших часів, а зазначуються вони буквами **у** та **ю**: *тумъ* (тôм), *добровульно* (добровôльно), *прузвищемъ* (прôзвищем), *на нюи* (на ньôй), *на своюмъ* (на свойôм), *на своюи* (на свойôй) і т. ін., аж поки в XVI віці не починаються замість тих **у** та **ю** помаленьку писатися букви **и** або **і**, на що найраніші приклади[1]— *відповѣдаю* в Пересопницькому євангелію 1561 року[2] та *макогинъ* і *гакивница* в описі Черкаського замку кінця XVI віку[3]. В XVIII столітті доволі часто зустрічаємо ми в таких випадках ще й букву ѣ (яке-небудь *пѣдъ* = *пôд*), а в XIX столітті, як знаємо, твердо встановлено Кулішем **для таких** випадків орфографію **і**.

II

ОУ ТА *Ю* ЗАМІСТЬ *О* ТА *Є*

Хоча між сучасним малоруським *віл* та *ній* і старим **волъ** та неи мусила бути проміжна стадія *вул* та *нюй*, не можемо ми за безперечний малорусизм уважати геть кожне підхоже *оу* та *ю* замість **о** та **є**, коли ці букви написано в пам'ятниках церковних. Адже такі написання часто трапляються по церковнослов'янських пам'ятниках, писаних навіть не на Русі, а в Болгарії та Паннонії, надто ж у церковних рукописах сербського ізводу; там ця поява спирається на фактах живої мови полудневих слов'ян; із полудневослов'янських рукописів мусила ця орфографія переходити й у руські списки. Та й у старій Русі не на малоруському, а на білоруському та великоруському грунті часто писалися з місцевих, діалектичних немалоруських причин букви **оу** та **ю** замість **о** та **є**; д. Шахматов здогадується, що буква **ю**, мабуть, визначала звук **jo**, чи **jö**. Так отже, коли в Добриловому євангелію 1164 року написано *ужасаються* замість *ужасається*,

---

[1] Коли не лічити таких непевних прикладів, як *оу Теребовльський волости* (грам[ота] 1393 р.).

[2] Житецкий, Очерк звуковой истории малорусского наречия, 1876, стор. 121.

[3] «Архив Юго-Западной России», VII, I.

то не можна разом із д. Соболевським добачити в цьому ю малоруську діалектичну особливість, тим більше, що в живій малоруській мові таке написання нічим не рефлектується, а на самому рукописі Добрилового євангелія стоїть виразна зазначка, що писар Добрило був дяком Новгородської церкви, себто був великорусином. І аналіза мови Добрилового євангелія стверджує нам, що Добрило справді був щирий новгородець, не малорусин. Так само не можуть бути малорусизмами *субутный* та *щюдръ*, як того бажав бр д. Соболевський, в Євангелію XII—XIII віку, н-р б Московської синодальної типографії; ба *щюдръ* навіть і не рефлектується звуком і в живій малоруській мові. Д. Шахматов пробує розкрити оцю крутанину д. Соболевського, не зіходячи з хибного ґрунту малоруськості того пам'ятника; невдача його. Аналіза мови Типографського євангелія, н-р б свідчить, що воно писано в північній або в північно-західній Русі і не є малоруське. Не буде малорусизмом *твоюмь* у Петербурзькому часослові XIV віку, бо се, мабуть, пам'ятник московський, писаний під сербським впливом. Ба навіть у справжніх південноруських пам'ятниках, коли вони церковні, треба відноситися до таких оу та ю з великою обережністю та й не натягати їх скороспілим способом на малоруське і, сьому добрий доказ — Галицьке євангеліє XIII віку (де єсть *Июдеюмъ*, *въшюдшю*) та Холмське євангеліє XIII віку (де *отрочищюмъ*) та ще писаний, мабуть, також якимсь малоруси ном Покажчик Євангельських чтений XIII—XIV віку (кѣтюръ); питання про те, хто писав Покажчик. Віродостойне написання букв оу та ю замість о та є з малоруських, діалектичних причин маємо ми аж у грамотах. Тільки ж і в грамотах не кожне таке оу та ю визначають собою замінну довготу; бо, от, написання *торгувля*, в якому д. Соболевський ладен бачити неістнюче *торгівля*, є попросту *торговля*, з наголосом на кінці. Декотрі сміховини, що їх допустився д. Соболевський, як забажав вияснити старомалоруські грамоти, не вивчившись попереду малоруської мови.

Вище я навмисне застерігся, що у (оу) та ю, написані замість подовжілого о та подовжілого jo (є), можуть уважатися авторитетними діалектологічними (малоруськими ознаками переважно в самісіньких грамотах або в яких інших пам'ятниках більше-менше живого малоруського характеру, приміром у літописах тощо. Бо в пам'ятниках церковних букви оу та ю замість о та є стрічаються дуже часто й тоді, коли в дотичних випадках не можна підозрівати жодної малоруської «замінної довготи» і коли писарі бували запевними немалорусами, ба часом навіть і зовсім не русами, а південними слов'янами. Маючи се на увазі, ми критично повинні відноситися й до тих церковних пам'ятників, про котрі з певністю знаємо, що їх писано рукою писарів-малорусів; ми не конче сміємо вважати кожнісіньке таке їхнє оу та ю за безперечну малоруську діалектологічну ознаку, бо ті оу та ю могли ввійти в рукопис малорусина не за його волею, лиш попросту механічно з чужого первопису. Піддаючи всі такі орфо-

графії мертвих церковних пам'ятників, хоч би й малоруського письма, суворій аналітичній критиці, ми повинні пильно порівнювати їх до фактів живої сучасної малоруської мови, та вже аж тоді користуватися тими написаннями для вияснення того історичного ходу, яким розвивалася наша мова. А вже ж була б непростима необачність, коли б ми, зустрівши **оу** та **ю** замість **о** та **є** в якомусь пам'ятнику незвісного походження, забажали кваліфікувати той пам'ятник за малоруський без дуже пильної аналізи всіх згаданих написань і інших діалектологічних рис того пам'ятника.

Розгляньмо найпередше скількись прикладів, **витягнених** із неруських, церковнослов'янських **пам'ятників**, де замість **о** та **е** написано **оу** та **ю**:

В Зографському євангелію XI віку: *тъкъмоу*, 62.

В середньоболгарському Євангелію Григоровича XII віку єсть один приклад дуже цікавий (бо перед **ъ**): *аггелоумъ* (dat. plur.), 45 v., але там само: *оубидѣлъ*, 21 v., *роутитисѧ*, 67. До зографського *тъкъмоу* матимемо аналогію в Маріїнському євангелію: *оубоу*, 228. Ще там само: *поуоучатисѧ*, 294, *гроубоу*, 308.

Само собою ясно, що в цій старослов'янській графіці ми не можемо добачити жодної «замінної довготи» (хоч би й у слові *аггелоумъ*), бо тут — попросту помішання звуків **о** та **у** через вузьке вимовляння звука **о**. Та покладімо собі, що якийсь отакий церковнослов'янський оригінал попавсь до рук руського переписувача (як це часто й бувало) і що руський переписувач зробив з нього копію. Буквально копіюючи свій церковнослов'янський первопис, мусив би руський переписувач скопіювати, очевидячки, й оте *аггелоумъ* замість *аггеломъ*; і що ж би вийшло, коли б ми захотіли в отому *аггелоумъ* добачити якесь нібито малоруське *аггелōм?!*

Найлегше мусив староруський переписувач навантажити свою копію отакими орфографіями в тім випадку, коли його церковнослов'янський оригінал бував ізводу сербського. Бо у старих сербів плутання букв **о** і **оу**, **є** і **ю** відбувалося ще частіше, ніж у болгарів, маючи за собою багато реальнішу підставу в живій старосербській мові. Адже й у живих сербських грамотах історик сербської мови знаходить **оу** замість **о** частенько, та то — між

іншим — у таких словах, як *Трифоунь* (Трифон)[1] або *дѣмоунъ*[2]. Нехай же б отакі слова переписав був із сербського оригіналу якийсь старий русин, — то адже який-небудь сучасний необачний історик руської мови рискував би, без критики, вважати того русина за малорусина, бо, мовляв, *Трифоунь* та *дѣмоунъ* мають виглядати начебто замінна довгота перед ослабілими глухими: ніби *Трифо̄н*[ъ] та *дѣмо̄н*[ъ] — отже, нібито на малоруський лад!!!.. Що ж до букви **ю** (замість **є**), то вона, — зазначає Майков, — має віддавати в сербській графіці звук **jo:** *божьюмь*, *моюмь*[3]. Звідси Майков пояснює й інші сербські орфографії: *Семиюнь* (ь=ъ), *сиювь земловь*, *бжиювь помокию*[4]. В тій графіці д. Майков уважає однаково можливою річчю добачати або звук **ю**, або звук **jo**, бо поруч із згаданими написаннями він зазначує у сербів орфографію з **ѣо**: *братьѣомь*[5], в якій буква **ѣ** читається за **и**, і зазначує він іще частішу орфографію — вже попросту з **ио**[6], що може читатися не інакше, як **іо**. Отакі сербські орфографії могли переходити із церковнослов'янських рукописів сербського ізводу в староруські копії, ну, скажемо, в великоруські, і коли дослідник-філолог не відноситиметься до них критично, то могтиме щиру великоруську копію залічити до пам'ятників малоруських (адже *Божьюмь* та *моюмь* страх як скидаються на малоруське *Божьйо̂м* та *мойо̂м!* А вже ж коли він, зробивши таку фальшиву класифікацію, втягне в історію розвою малоруської мови якісь спеціальні великорусизми того пам'ятника, то очевидячки подасть зовсім перекручену і неправдиву картину історії нашої мови.

В старих великоруських і білоруських рукописах могли написання **уо** та **ю** замість **о** та **е** опинитися не тільки через копіювання південнослов'янських первописів, ба навіть і через живу силу живої великоруської або білоруської мови, рідної для пере-

---

[1] А. Майков, История сербского языка, стор. 424.
[2] Стор. 445.
[3] С., н-р 141. = Майков, История сербского языка, стор. 465.
[4] А., н-р 1.
[5] В грамоті С., н-р 141.
[6] Майков, стор. 466.

писувачів. Я вже мав нагоду згадати вище, що північні великоруси кажуть: *утъ*, *утымать*, *утдыхать*, *убмануть*, *учутиля*, *угурцы*, *спруосъ*, *собуолья* і т. ін.[1] Так само й у Білорусії ненаголошене о може часом давати такі фонеми, як от вілейське *ў чорнумъ*, трокське *калинунька*, лидське *на чирвонуй калини*, *на харошуй вобруць* (оброть), вітебське *сухута*, смоленське *палкуй*, горецьке *абубрать* і т. ін.[2], а в деяких білоруських говорах навіть наголошене о переходить в у: *дарўгай* (дорогою), *прўся* (просить), *вўко* (око)[3], *бўжаа* (божая)[4].

Подам деякі написання із старих рукописів:

В Новгородському Остромировому євангелію XI віку: *Пахоуму*, 274 б.

В Новгородському євангелію XII—XIII віку з церкви Йвана Предтечі: *икуну*[5].

В Новгородському Добриловому євангелію 1164 року, що його переписав для Симеона, попа отієї самої вищезгаданої церкви Йвана Предтечі в Новгороді, дяк церкви Святих апостолів Костянтин Добрило[6]: *срдце ваше оужасаються*, 35 (ужасайоться)[7]. Про те, що д. Соболевський бажав би зробити Добрилово євангеліє малоруським, скажемо нижче.

В Новгородській кормчій 1280 року: *молоудоу дитяти*[8].

В псковських памятниках XIV віку[9] трапляються[10]

---

[1] Див. вище, стор. 140, 146.

[2] Соболевский, Очерки русской диалектологии — в «Живой старине», 1892, вип. III, стор. 13, 15 і др.

[3] Там само, стор. 19.

[4] Там само, стор. 19. Див. іще на стор. 21 північномінське *шшыпуя* (щирое), *на круценькумъ бярашку* (на крутеньком бережку), *на жоўтумъ пясочку* (на желтом песочке).

[5] И. К. Куприянов, Обозрение пергаменных рукописей Новгородской Софийской библиотеки, СПб., 1857, стор. I, н-р I або в ИОРЯС АН, VI, 34.

[6] Див. у Воскресенського: «Евангелие от Марка», Сергиев Посад, 1894, стор. 41—42.

[7] Або, може, букву ю написано тут попросту через те, що переписувач не розгледів добре букву ѥ в своїм оригіналі та й прочитав її за ю.

[8] В «Въпрашаніи Кюриковѣ, ѥже въпраша епископа Новугородьскаго Нифонта» воно надруковано в «Русс. ист библ.», т. VI, стор. 28—51.

[9] Їх описав д. Соболевський у своїх «Очерках».

[10] Див., приміром, стор. 130.

такі написання, як *къ вельблудумъ*, *будрьнѣ* (двічі), *пулку* і т. ін.[1]

В Полікарповому євангелію 1307-го року, яке — се ми вже бачили[2] — переписав північний великорусин, ми також бачили *оуставльше* (замість *оставльше*), *кустоудья*.

Не із малоруських пам'ятників д. Шахматов[3] наводить приклади: *вселюноую*, *томоужю*, *въ нюжю*, *гр҃доущюмъ*, *юмоу*, де буква **ю** може визначати хіба звук ё (або, по Шахматову, **jo**). Я, з огляду на сучасне великоруське *старчощо* (замість *старчеще* із *старчище*), вважав би можливим додати до цих Шахматових прикладів іще на *торжюнци*[4].

Певне, що отаких самих або аналогічних написань знайдеться в великоруських і білоруських старописних пам'ятниках іще чималенько, аби була охота пошукати їх. Звідси видно, з якою обережністю треба відноситися до всяких таких випадків і, зустрівши, наприклад, *аггелоумъ*, не треба зараз думати, що ніби тут букви **оу**=**ô** і що дотичний рукопис є малоруський, і що в старій малоруській мові давальний відмінок мав колись звучати *ангелуом* або *ангелім*[5]. Хто робитиме такі необережні скороспілі висновки (приміром д. Соболевський), той провадить у науку тільки туман, з якого й другим дослідникам не зовсім легко буде викараскатися.

Щоправда, іноді, в щасливіших випадках, розплутати пороблену плутанину та й розвіяти напущений туман можна без найменшої трудності. Візьмімо Новгородське Добрилове євангеліє 1164 року. Філологи знають те Євангеліє переважно з опису д. Соболевського, що він зробив його в своїх «Очерках», а д. Соболевський дипломатично занедбав запис на сьому Євангелію, звідки видно, що воно — новгородське, та й оголосив Добрилове

---

[1] В двох останніх словах у замість **ъ** (не замість **о**); але се не міняє справи.

[2] Див. вище, стор. 138 і д.

[3] «Исследования в области русской фонетики», Варшава, 1893, стор. 52.

[4] Срезневский, Сведения и заметки, т. II, стор. 229.

[5] Малоруська мова дуже рано зачала вживати інакшого закінчення (-амъ); через те в старому закінченні -омъ звук **о** здебільша не зазнав замінної довготи, хіба в декотрих говорах, далеких од політичних центрів.

євангеліє за пам'ятник «галицько-волинський», бо в ньому, бачте, часто пишеться буква ѣ замість є[1]. Трапляється в Добриловому євангелію замість *оужасаєть ся* написання *оужасаютъ ся* (3 persona singularis), 35. Д. Соболевський забажав вияснити оте слово, як нібито малоруське *оужасаєть ся*[2]; а се — річ неможлива, бо одно, що в формі 3-ї особи єдиного числа малоруська мова зовсім не відбула заміннної довготи (пор. сучасні форми *жахаєть*, *жахає*, *жахаєть ся*, *жахає ся*), а друге — що, коли б така заміна мала відбутися, звук є в позиції перед м ' я к и м складом (де єсть ь) мусив би розтягтися в ē, а не в ō, і ніякого *оужасаютъся* замість *оужасаєтъся* у малорусина з малоруських законів не могло б вийти. Та, на втіху нам, захований на Добриловому євангелію занедбаний в «Очерках» Соболевського напис, звідки видко[3], що Добрило був дяк новгородської церкви Святих апостолів і переписав те Євангеліє для Симеона, попа другої новгородської церкви — Йвана Предтечі; в 1523 році належало те Євангеліє вже до московського царя Йвана Васильовича. Ба навіть саме ім'я Добрило — є зовсім типове і для Новгорода і взагалі

---

[1] Про оте нібито «галицько-волинське» ѣ, видумане д. Соболевським, я колись писатиму ширше, в інакшому місці. Що воно не може зватися «галицько-волинським» і не є жодна малоруська особливість, се видко от із чого:

а) Єсть чимало рукописів, що їх і д. Соболевський не зважився признати за галицькі або волинські, а тим часом у них написано букву ѣ замість є таким самим способом, який д. Соболевський охрестив «галицько-волинським». Ті рукописи — сербські (в тім числі — грамоти), новгородські, білоруські і інші, в тім числі московські (прим. Євангеліє 1339 року, ще й з типовим московським аканням).

б) Пригнітаюча більшина тих нібито «галицько-волинських» рукописів, в яких д. Соболевський позиаходив оте своє ѣ, не є ані галицька, ані волинська, ані малоруська взагалі. Се рукописи переважно білоруські та новгородські або псковські, і на них здебільша написано точні місцеві дати.

в) В старомалоруських грамотах XIII—XV віку (чи будуть вони галицькі, чи волинські, чи які) зовсім немає того мнимого «галицько-волинського» ѣ замість є. А вже ж грамоти найкраще віддають собою тодішню справжню, народну мову.

г) Буква ѣ писана замість є способом д. Соболевського в його нібито «галицько-волинських» пам'ятниках, не має для себе відповідних рефлексів у сучасній живій малоруській мові, за дуже нечисленними виїмками.

[2] «Очерки», стор. 96—97.

[3] Проф. Г. В о с к р е с е н с к и й, Евангелие от Марка, Сергиев Посад, 1894, стор. 41.

для північної (Великої) Русі[1]. В своїм правописанні Добрило подекуди й виявив ознаки свого рідного великоруського наріччя: він писав ѣ в *вездѣ*[2], чого й сам д. Соболевський не дозволяє для малоруського пам'ятника[3]: він випускав **в** між двома самозвуками в *Вѣльзаоулъ*, що й на думку д. Соболевського, не можлива річ для малорусина[4]: знов же, на великоруський лад він випускав **т** в предлозі **отъ** та й писав *ошьдъше* замість *отъшьдъше*, що в ніякім разі не може бути малоруською познакою[5]: коли це не церковнослов'янський паннопізм[6] і не скорописна

---

[1] Наведу приклади, які мені зараз самі собою згадуються, а можна б їх понаводити безмірно більше. Новгородський посадник XI віку Остромир (див. в Никоновому зводі під 1064 р.) звався інакше Стромило (Татищев, II, 117).— Посадник середини XII віку — Судило (Соловьев, История России, т. II, 120, видання 4; давальний відмінок — Судилови, Новгор. літ., 49). Слуга новгородського єпіскопа Спиридона в 1230 році — Станило. Псковський зрадник часів Олександра Невського — Твердило Иванович (Соловьев, т. III, стор. 188, вид. 1862 року). В. Синодику царя Івана IV: Будило (Устрялов, «Сказания князя Курбского», стор. 386), Томило (там само, стор. 388), Ворошило (у Балова в «Этногр[афическом] обозр[ении]», кн. XVIII, стор. 154). В XVII віці в Казанському та Нижегородському краю: Будило («Этногр[афическое] обозрение», кн. IX, стор. 169, за А. И. Соколовим), Ладило, Ярило (там само), із «писцовых книг» XVI віку — Томило (за Чечуліним, в «Этногр[афическом] обозрении», кн. IX, стор. 175), Путило, Ярило, Чурило (там само) — із «десятней» XVI віку; Ворошило (див статтю Н. Харузіна про некалендарні ймення, за матеріалами В. Сторожева — «Этногр[афическое] обозрение», кн. XVI, стор. 125), Путило (стор. 126), Томило (стор. 127). Шетило (у Харузіна «Шетиль», стор. 127). В Вологодському краю на початку XVII віку — Томило («Этногр[афическое] обозрение», кн. XIX, стор. 144, за статтями Н. Суворова і ін.). В воронезьких матеріалах XVII віку — Путило, Томило (видав В. Сторожев, див. «Этногр[афическое] обозр[ение]», кн. XXI, 168). Вологодське 1612—1613 року — Поспѣло (за статтями Н. Суворова, див. «Этногр[афическое] обозрение», кн. XXI, стор. 169) І т. ін., і т. ін.

[2] Калайдович, «Іоаннъ, экзархъ Болгарскій», М., 1824, стор. 31.

[3] «Лекции», 1-е вид., стор. 37, 2-е і 3-є вид., стор. 64. «Исследования в области русской грамматики», Варшава, 1881, стор. 2

[4] «Лекции», 3-є вид., стор. 140.

[5] Д. Соболевський спирається на нашому дієслові *озватися* та й каже, буцім початкове **о** в цьому глаголі пішло з **отъ**. Се не правда, бо тут **о—об**, і замість *озватися* завсігди можна сказати *обізватися*, але не завсігди можна сказати *одізватися*. Приміннки **о** та **об** у нашій мові чергуються, а приіменник **отъ** ніколи не обертається в **о**.

[6] В Зографському євангелію есть: *окрѣвено, ошьдъ*. У Снайському требникові: *оходѧщихъ*.

новгородська абревіатура[1], а русизм, то він мусить бути чистісіньким північним великорусизмом[2]. З-поміж інших північновеликоруських Добрилових особливостей зазначімо є замість *и* перед м'яким складом: *развращєєть* замість *развращаєть*; аналогічних написань чимало єсть іще й по других новгородських і псковських пам'ятниках, починаючи з XI віку[3], то й досі в північновеликоруському наріччі це характерна й послідовна ознака[4]. Типовим північним великорусизмом являється в Добрила затверділість деяких дієслівних іменникових суфіксів, в яких він замість **и** пише **ы**; отак, як і зараз у північній Великорусі говорять люди: *просыть*, *погубыл*, *советныкъ*[5]; аналогічні орфографії ми стрічаємо й по других північновеликоруських старих пам'ятниках, а надто близькі — в Псковському прологові 1383 року, де є: *исполнывъ прѣльстныкы*, *насытылся*[6]. — Так, отже, пересвідчившись, що в Добрила часом продиралися крізь шкаралущу церковнослов'янської мови деякі характерні особливості його рідного північновеликоруського наріччя, ми вже можемо підступити й до його написання *оужасаются* замість *оужасається* та й заналізувати його під дійсними критеріями. Коли ця орфографія не є чужослов'янізм (балканізм)[7] і не є механічний розплив пера[8],

[1] Адже в Новгородському паремійнику 1271 року (Буслаев, Историческая хрестоматия, стор. 77 і 81) писар написав: ѡ *нѣго*, сподіваючись, очевидячки, що букву ѡ (вона зветься «отъ») однаково можна прочитати за от, навіть коли над нею не буде дашка (ѿа). Такий спосіб укорочувати слова, пишучи замість них одну букву, можна в старих писарів зазначити не раз. Приміром, аналогічно в Стефановському паремійнику (рукопис Румянцевського музею в Москві, н-р 303) часто трапляється замість слова *зѣло* одна буква s. замість *азъ* — буква а, замість *нашь* — н, замість *есть* — буква є.

[2] Пор. Колосов, Заметки, стор. 122 і др.; «Обзор», стор. 198.

[3] «Лекции» самого Соболевського на стор. 87—88-ій 3-го видання подають чимало прикладів.

[4] І про се див. в «Лекциях» на стор. 88-ій. У Колосова: «Заметки», стор. 105, 121, 326.

[5] Приміром, диви «О говоре крестьян южной части Череповецкого уезда» М. Герасимова, де подано: *отростыли*, *смородына*, *хархотына* (в «Живой старине», 1893, вип. III, стор. 374). Пор. також у Колосова: «Заметки», стор. 97, 20, 108 і др.; «Обзор», стор. 90, у Потебні: «О звуковых особенностях», 83.

[6] Соболевский, Очерки, 130.

[7] Вище ми згадували про те, що в південних слов'ян писалося часом ю замість ѣ.

[8] Буква ѣ настільки близька своїми зарисами до ю, що коли в писаря перо затремтіло в руці або коли розпливлося було чорнило, то

то в ній треба бачити розповсюджену північну великоруську флексію **от** (зам. **ет**), яка появляється в спряганні теперішнього часу після **j** або після шиплячих (*знаютъ*, *пишутъ* замість *знаетъ*, *пишетъ*).

Обговорити графіку Добрилового євангелія і розвіяти напущений д. Соболевським туман можна було без найменшої трудності через те, що Добрилове євангеліє позначено точною місцевою писаревою записсю. Та єсть іще один такий самий пам'ятник, як і Добрилове євангеліє, але без писаревої записі: то — північновеликоруське, або білоруське Євангеліє Московської синодальної типографії XII—XIII віку, н-р 6, яке д. Соболевський через свою тенденційність тож само залічив до «галицько-волинських» і тим заплутав другого вченого, шановного акад. А. А. Шахматова. В Типографському євангелію, н-р 6 зустрічаються два написання: *вечеръ субутныи* і *щюдръ* (замість *суботныи* та *щедръ*). Д. Соболевський заявив, що се мають бути малорусизми з замінною довготою[1], батьки відповідних малоруських фонем, себто *субітний* та *щідр* (!!), начебто малоруська мова знала коли-небудь замінну довготу в слові *щедр*![2] Д. Шахматов повірив д. Соболевському, буцімто Типографське євангеліє, н-р 6 є малоруське, але, виходячи саме-таки з цього погляду, мусив попастися в великий клопіт; бо хіба ж можна було повірити, що вже в XII—XIII віці малоруська мова знала довге ȳ? Адже таке явище мало повстати в малоруській мові вже аж пізніше. Не можучи для XII—XIII віку допустити такої замінної довготи в цих словах, д. Шахматов був примушений оголосити *субутныи* за просту помилку, що в ній друге **у** (замість **о**) написано під впливом попередньої укової силаби (*су-*)[3], а в *щюдръ* він очевидячки[4] мусив добачити недовгу фонему *щодръ* чи *щодръ*. Але й таким витолкуванням він не розплутав справи, бо в цім останнім слові малоруська мова не мала

замість бажаної **букви ѥ** могла на папері вийти буква **ю**. Міг і сам переписувач написати **з** недогляду букву ю замість невиразної букви **ѥ** свого первопису.

[1] «Очерки», стор. 96—97, «Лекции», 3-є вид., стор. 67.

[2] У малорусів є тільки *щедр* (пр. «Щедр-вечір», що перед Новим роком) та *щедрий* і ніколи не *щідрий;* звука і нема ані в цім прикметнику, ані в походячих звідси словах.

[3] А. Шахматов, Исследования в области русской фонетики, стор. 118.

[4] Пор. **так само, стор.** 52.

переходу **е** в **о:** у нас нема *щодрий*, а є тільки *щедрий*. Пороблену через д. Соболевського крутанину можна розкрутити аж тоді, коли ми ближче приглянемося до інших особливостей того Євангелія Московської синодальної типографії, н-р 6. Ранньої історії цього рукопису ми, на жаль, не знаємо[1], та зате знаходимо в ньому характеристичну орфографію: *бищь* замість *бичь*; а вже ж малорусин не міг цього написати! Ся особливість недвозначно показує нам шлях до Новгорода, Пскова або до Полоцько-Смоленсько-Вітебської землі. Що рукопис походить звідкілясь із тих сторін, се видко нам також із частого поплутання букв **оу** та **в** (дев'ять разів). Отже, й написання *субутныи*, коли ми його не вважатимем за механічно-несвідоме подвоєння сусідньої попередньої самозвучної букви, є результат північновеликоруської або білоруської діалектної звуженої вимови звука **о**, а *щюдръ* є великоруське або білоруське *щёдръ*; до історії ж малоруської мови оті два написання в Типографському євангелію, н-р 6 не мають жодного діла.

Трохи важче закласифікувати з повною, докладною точністю ще один пам'ятник, що в ньому один раз написано *въ твоюмь* замість *въ твоемь*. Се Часослов XIV віку Петербурзької публічної бібліотеки. Д. Соболевський (в «Очерках», н-р 12) самовільно залічує сей староруський рукопис до малоруських пам'ятників і тісніш — до галицьких, але в нас нема жодніських підстав, щоб згодитися на таку зовсім безосновну класифікацію[2]. В самій рукописі ніде не згадано, щоб вона писалася в Галичині або була колись у Галичині, та й якого-небудь інакшого історичного свідоцтва про се в нас немає: а коли вдивимося в мову того Часловця XIV віку, то бачимо, що тая мова не тільки спеціально про Галичину собою не свідчить, ба й узагалі нічого малоруського в собі не містить, — не тільки чогось рішуче виразнішого,

---

[1] Знаємо тільки, що в XVII віці той рукопис належав до Московського «приказа книгъ печатнаго дѣла». Воскресенский, «Евангелие от Марка», Сергиев Посад, 1894, стор 42.

[2] У д. Соболевського підставою для такого закласифікування служить написання букви **ѣ** замість **є**. Та я вже вказував, що таке написання в жодній разі не є галицька або волинська спеціальність, і має воно характер переважно рішучий антималоруський. Див. стор. 152.

ба навіть чогось менше виразного,— одно слово, ані натяку на малоруськість. Приміром, не бачимо ми в Петербурзькому часловці XIV віку навіть таких малоруських особливостей, як помішання **ы** та **и**, **въ** та **оу**, що трапляються, мабуть, чи не в кожному малоруському рукописові; ба навіть такої, вже бліднішої графіки, як **жч** замість **жд** або **ти и** замість **ть и** (розповсюдженої не тільки в південноруських рукописах, але й у білоруських і новгородських), ми в цьому Часловці тож само не маємо. Чи є там поплутання звуків **ѣ** та **и**, можна й про се дуже сумніватися, бо всі три випадки, які сюди стосуються, а то: *къ цр҃кви ст҃ии* (зам. *свѧтѣи*), *бу́дита* (приказ, зам. *бу́дѣта*) та *ищилú* — не викликають віри до себе; з-поміж них написання *ст҃ии* зовсім скидається на звичайну писарську антиципацію дальшої, сусідньої букви, а не будить воно віри до себе тим більше, що форма *святѣй* (з **ѣ**), взагалі мало вживана на Русі[1], була в XIV віці для будь-якого руського наріччя мертвою (адже тоді говорили «святой»); а ненаголошена буква **и** в *бу́дита* та *ищилú* могла написатися не через поплутання звуків **ѣ** та **и** (се могло б указувати на Новгород чи на інше місто північної Великорусі), тільки попросту — через закони т. зв. «а́кання», що розповсюднене й у Білорусії і в південній Московській Русі. Не маючи таким способом ніяких певних підстав, щоб уважати Петербурзький часослов XIV віку за малоруський, мусимо ми й для написання *твоюмь* (єдиного, що скидається в Часослові на малорусизм) шукати причину не малоруську. Буква **ю** могла тут написатися: а) або з розпливу пера (**ю** замість **ѥ**), б) або для зазначення загальноруського, зглядно великоруського звука **jo**, що ми не раз зустрічаємо по руських рукописах, і в) міг се бути один із сербізмів, які в XIV віці трапляються по великоруських рукописах густо та часто. На користь останнього погляду промовляли б у певній мірі ще деякі графічні особливості сього Часослова. Писар написав сербським способом замість ѧ букву **ѥ** в *глѥще*, **л.** 79[2]... що зрештою могло б бути і виявом великоруського а́кання. Три рази написав

---

[1] Пор. у самого-таки д. Соболевського: «Лекции», 3-е вид., стор. 155.

[2] Се написання в «Очерках» Соболевського не зазначено, та я користуюсь друкованим текстом сього Часослова, що подано його в київських «Университетских известиях», 1885, н-р 1, додаток III.

той писар замість ѧ букву ѣ в словах въ *чѣдѣхъ (въ чѧдѣхъ)*, *чѣдью*, *ужѣсъ (оужѧсъ)*; така графіка відома і із сербських пам'ятників[1], і має вона собі відгук у живій сербській мові (чедо, ужес),— хоч може вона зовсім добре пояснятися також і з великоруських діалектичних причин (новгородських, псковських, де, напр., кажуть *чеща* зам. *чаща)*, може вона пояснятися також із церковнослов'янських, та й із загальноруських (ѣ=я); має вона собі звісну аналогію, приміром у псковському *чѣсъ* (чясъ, часъ), також із XIV віку[2]. Наче сербізм, виглядають у Петербурзькому часослові XIV віку і ті написання, де поплутано тверде й м'яке л: *распалааше*, л. 79 замість *распаляаше*[3] та *вольны* замість *волъны*, л. 75 v.; також **ь** замість **ъ** в *безъ*, 40; також **ао** замість **ау** два рази в *олокаотъма*, л. 78[4], з грецького ὁλοκαύτωμα (пор. сербський дифтонг **ао**, приміром, в *писао*). Найбільше по-сербському виходить **а** замість **ъ** в *гратань* (три рази, поруч *грьтань*); та се міг би бути також один із виявів великоруського ákання. Д. Соболевський не може дати собі ради з тим *гратань*[5], бо признати його за ákання — се значило б признати Петербурзький часловець XIV віку не за «галицький», а витолкувати як малорусизм, *гратань* не дається: адже ні в живій малоруській мові нема такої фонеми, ані в малоруських пам'ятниках нема такого написання. Але в характері сербізму виясняється оте *гратань* найлегше. Ніби чимсь сербським дихає в Петербурзькому часослові ще й заміна **хо** через **хъ** в закінченнях аористів: *помянухъмъ*, *послушахъмъ*, *смятохъмъся*, *исполнихъмъся*, бо се пригадує собою сербське закінчення **хме**[6]. Загальне враження, яке зостається в мене з читання Петербурзького часловця XIV віку, се — таке, що писаний він ніде, як у Москві, за часів московського митрополита — Серба Кіпріяна, що через нього великоруські рукописи того часу

---

[1] Див. у Майкова: «История сербского языка», стор. 448, 457 і др.

[2] Соболевский, Очерки, стор. 127. Але в Часослові XIV віку він хоче оті написання вважати вже за галицизм.

[3] Се не зазначено в «Очерках», та я знов користуюсь текстом, надрукованим в «Университетских известиях».

[4] Беру се з друкованого тексту.

[5] «Лекции», 2-е вид., стор. 58, 3-е вид., стор. 89.

[6] Завважити треба, що інакших випадків, де б замість **о** писався в Часловці **ъ**, ми не бачимо,— от хіба **ще в** грецькому *олокаотъма*.

рясно забагатіли на сербізми[1]. Може, ця моя думка покажеться мало підпертою, може, сей Часловець XIV віку вийшов із Пскова[2], може, він узагалі не дасться точно закласифікувати, тільки ж залічувати його до пам'ятників малоруських так само нема жоднісіньких причин. Через те не можна втягати до матеріалів для історії малоруської мови написання *твоюмь*, яке ми маємо в с ь о м у пам'ятнику; а що не можна втягати в історію малоруської мови всіх інших написань сього пам'ятника (пр. *гратань*), про се нема чого й казати.

Ба навіть і в тих рукописах, які писано руками справжніх малорусів, але які мають зміст церковний або, тісніше, богослужебний, букви **оу** та **ю**, вжиті писарями замість **о** та **ѣ**, навряд чи завсіди визначають собою малоруську замінну довготу, себто навряд чи завсіди репродукуються ними довгі звуки **о̄** та **jо̄**, що розтяглися з коротких звуків у позиції перед ослаблими глухими.

Коли такі написання в південноруських церковних пам'ятниках (їх і небагато) мають бути таки діалектологічними малоруськими виявами, а не чужослов'янізмами і не простими помилками, то швидше вже нагадують вони нам собою к о р о т к і **у** та **йо**, а не довгі **о̄** та **йо̄**. Бодай се треба сказати про ті (всі вони й нечисленні) випадки, які ми знаємо з Галицького євангелія 1266—1301 року та з Холмського євангелія XIII-го віку. В першім Євангелію «прозвутеръ Георьгии» написав тричі букву **ю**, а не **ѣ**: *морю жю* (морю же), *въшюдшю (въшьдъшю, въшедъшю)* та *Июдѣюмъ (Июдѣюмъ*, dativus pluralis). В сучасній нашій мові ми відповідно до першого слова маємо: *морю же* або (се в північномалоруських говорах) *морю жо*, а відповідно до другого — рідке (харківське) *ввішедчи* або загальнорозповсюднене *ввійшовши*,— з коротким **о**; звука **і** в тих двох ніде не чуємо. Якщо приймемо, що галицький «прозвутеръ Георьгии» написав букву **ю** в отих двох словах не під механічним впливом сусідніх складів[3],

[1] Пор. тихонравівські «Летописи русской литературы», кн. 6, стор. 69—71, в статті Буслаєва, що вже давно звернув увагу на сю обставину.

[2] Я за Псковом не обстаю тільки через те, що не бачу в сім Часловці поплутання шиплячих і свистячих.

[3] *Жю* міг він механічно написати через те, що перед цією силабою написав уже був *морю*, з буквою **ю**; друга ж буква **ю**, в слові *въшюдшю*,

а з діалектичних малоруських причин, то його буква **ю** в словах *жю* та *вьшюдшю* мусить визначати собою той самий недовгий звук **о** (чи **ьо**), який ми чуємо в сучасних фонемах *жо* та *ввійшовши*[1]. Тому-то й третє Георгієве написання *Июдѣюмъ* замість *Июдѣѥмъ* — навряд чи містить у собі замінну довготу; якщо й тут буква **ю** не повстала під впливом початкової попередньої букви **ю**, то ми його аналогічно повинні прочитати попросту *Июдѣјомъ*, без усякої довгості звука **о**. Так само і в Холмському євангелію XIII віку[2], де маємо *отрочищюмъ* і де маємо також *ѣдущомъ* і *мытаромъ*[3], ми повинні тую букву *ю* читати за коротке **о** (**ьо**). Або, щонайменше, ми мусимо лишити і Георгієве *Июдеюмъ* і холмське *отрочищюмъ* під дуже великим сумнівом[4].

Єсть іще один пам'ятник, незвісного походження, в якому ми маємо **ю** замість **ѥ**, оголошене д. Соболевським за малоруську замінну довготу. Це — Покажчик до Евангельських чтений XIII—XIV віку, оправлений разом із Галицьким Крилоським євангелієм 1144 року: там єсть *ѥтюръ* замість *ѥтеръ*. Ми не знаємо, де писано той Покажчик. Галицьке Крилоське євангеліє, написане 1144 року, знаходиться з XVII віку в Великорусі, і от можлива річ, що якраз у Великорусі хтось

може бути механічною антиципацією («предвосхищением») тієї букви **ю**, що міститься в дальшому, кінцевому складі. Такі помилки в рукописах трапляються дуже часто по всіх усюдах.

[1] В старих галицьких грамотах форма *вьшодъши* або *пришодъши* трапляється раз у раз.

[2] Писано його перед 1300 роком. Див. Срезневский, Древние памятники русского письма и языка, 2-е вид., стор. 158.

[3] Соболевский, Очерки, стор. 93. (Там подано точне написання, з початковим ѥ).

[4] Я не вдаватимуся тут у ширший розслід, чи справді Холмське євангеліє є пам'ятник малоруський. Мені здається, що так. Але завважу, що точних доказів у нас на те немає. Писано Холмське євангеліє, як зазначив відомий палеограф Срезневський, іще в XIII віці, а з напису на ньому видко, що за якусь сотню літ по своїм написанні воно (в 1376 році) належало до однієї холмської церкви; можна навіть підозрівати (пор. напис), чи не привіз те Євангеліє в Холм князь Ю. Холмський. Треба ще пам'ятати й ту обставину, що город Холм, заснований 1259 року, заселився дуже мішаною людністю, яку прикликано туди з усіх країв; зовсім можлива річ, що Холмське євангеліє написав якийсь захожий білорусин (пор. Іпат. літ., стор. 558) або захожий новгородець, яких у Галицько-Володимирському князівстві було чималенько (пор. звістку про них у Володимирі-Волинському — Іпат. літ., 605). Виразних малорусизмів у Холмському євангелію нема.

дав спільну оправу для Галицького Крилоського євангелія 1144 року і для великоруського або білоруського Покажчика XIII—XIV віку; але знов можлива річ, що Покажчик оправлено разом з Євангеліем іще в Галичині, а в такім разі се, природно, міг би бути пам'ятник, написаний не де, як у Галичині. Рішучих малорусизмів у нім нема, але нема й дуже разячих антималорусизмів[1],— через те можна б з бідою думати, що Покажчик писано рукою галичанина, а не якогось білорусина або великорусина. Та поклавши навіть, що Покажчик є пам'ятник малоруський, ми не сміємо бачити в *ѥтюръ* замінну довготу. Слово *ѥтеръ* — таке не руське, таке не народне, що жодним фонетичним змінам на руському грунті воно й підлягти не могло: ані великорусин із білорусином не могли обернути його в *ѥтьор*, ані малорусин не міг розтягти його в *ѥтьо̂р*; звук **ѥ** повинен був у цім чужім слові вдержатися незмінним у всіх старих русів[2]. Через те я думаю, що в написанні *ѥтюръ* ми маємо написання ѥтѭръ, у якому отся буква **ѥ**, вжитая з поспіху під впливом п о ч а т к о в о ї букви **ѥ**, розпливлася на папері через швидкий хід пера або через велику краплину чорнила, яку захопив писар своїм пером із повного каламаря. А добачати малорусизм у тім *ѥтюръ* нема жодної спромоги.

Отже, найпевнішими предками того нашого **і**, що повстало з **о̄** (перед ослабленими глухими та перед **й**), явля-

[1] Тільки написання *ото вченикъ* (зам. «отъ ученикъ»=від учеників) виглядає якось не по-малоруському. Тут буква **о** не німа, вона не є графічна заміна букви **ъ**: от вчєпік не можна було б і вимовити без трудності; виходить, що писар Покажчика так і вимовляв: ото вчєпік, а се для малорусина XIII—XIV віку навряд чи натурально, бо фонема *від* (о̂д) свідчить своєю замінною довготою про повне ослаблення у старих західних малорусів кінцевого **ъ** у предлозі **отъ**. А втім, деяку більше чи менше ймовірну малоруську основу можна буде підшукати і для цього ото вчєпік ... хоч се буде, як то мовляють, «із гріхом наполовину». Доведеться в такім разі покласти, що переписувач був не з Галичини, але із С х і д н о ї України, пр. із Київщини, де в приіменнику **отъ** не відбулася замінна довгота і де сучасна фонема **од** (не **від**), а в архаїчних говорах навіть **от** свідчить, що сей приіменник справді довшу пору мав звучати в Київщині близько до **ото**. За тим самим трохи промовляло б і написання *багатъ, багатьство* (пор. сучасне київське *багатий, багацтво* і галицьке *богатий, богацтво*).

[2] А переписувач Луцького євангелія XIV в., не можучи впоратися з чужим для себе суфіксом **тер**, написав у цьому слові свій рідний суфікс **тор** (**такий** самий, як у слові *которий*): *еторъ*, **л. 138 v.**

ються для наших очей букви **у** та **ю** аж тоді, коли ми їх знаходимо в живих грамотах (київських, волинських та галицьких), починаючи з кінця XIII віку[1]: аж в їхній графіці, такого типу, як *своюмъ* та *нюи* або *добровульно* та *друздъ*, ми безпечно вже можемо бачити свої рідні форми (сучасні *своїом*, *своїм*, *добровольно*, *добровільно* і т. ін.). Само собою розуміється, що старі малоруські грамоти ми повинні аналізувати з належною філологічною обережністю, ми завсіди повинні оглядатися на живу сучасну мову,— і н е в к о ж н і й букві **у** та **ю**, написаній у грамотах замість **о** та **е**, ми сміємо вичитувати д о в г і с т ь. В одній галицькій грамоті ми бачимо *торгувля* (замість *торговля*) — і от д. Соболевський зараз оголошує, ніби оте **у** є результат замінної довготи![2] Слова *торгівля* в нашій мові нема: єсть українське *торгóвля* (з наголосом на **о**) та галицьке *торговля́* (з ненаголошеним **о**); малоруський ненаголошений звук **о**, а тим паче в суфіксі **-ов**, легко може переходити без усякої замінної довготи в звук **у**,— через те поруч *торговля́* ми чуємо ще й вимову *торгувля́*. Отсе ж і є тая самая форма, яку ми знаходимо в старій галицькій грамоті, буде тому 500 год! Звук **у** в ній — короткий і не повстав через замінну довготу. А перехід малоруського ненаголошеного **о** в **у** сконстатовано[3] вже в найстарішому пам'ятнику малоруського письма, який ми тільки маємо: згадаймо *которивуж* замість *которивож* (ablativus fem. sing.) в київському Ізборнику Святослава 1073 року.

А втім, д. Соболевському взагалі нема щастя на аналізі галицьких грамот, бо, щоб їх філологічно добре аналізувати, треба попереду вивчитися малоруської мови, якої д. Соболевський не знає.

В своїй «Филологии и погодинской гипотезе» я подав на те чимало доказів і між іншим, згадав був таку сміховину, що наше *пилом припасти* (запорошитися) д Соболевський перекладає: «возникнуть благодаря усердию» (диви в мене стор. 490), бо по-російськи *пылъ*= «усердие». Галицькі та волинські грамоти XIV — XV віку — ще темніша вода для д. Соболевського. Зустрів він у приписці на Луцькому євангелію: $\overline{\text{д}}$ иконы кованых, а $\overline{\text{г}}$ иконы з *вѣньци* (себто «чотири ікони кованих, а три ікони з вінцями») — та й заразісінько виковує неможливе слово *звеньць* (!!!) і радіє, що ось, мовляв, знайшов і в грамотах букву **ѣ** замість **е**: *звѣньци* написано нібито замість

[1] Мабуть, найстаріший приклад — 1292 р.
[2] Пор. «Лекции», 3-є вид., стор. 67
[3] Див. ще в Колосова: «Очерк», стор. 62.

звеньци!!.. Або от іще приклад. Єсть одна звірина, що зветься по-нашому *хомйк* (пор. у І. Верхратського: «Нові знадоби до номенклатури народної» — в «Правді», 1878, т. II, стор. 253); і по-польськи ця звірина зветься chomik; по-великоруськи, а рівночасно й по-нашому *хомякъ* (з інакшим суфіксом, ніж *хомик* у нас і chomik у поляків). Тепер ми вимовляємо наше и твердо (як *хомык*, chomýk), а в XIV—XV віці звук и вимовлявся значно м'якше, і з цієї причини прізвище *Хомиковичь* написано в одній галицькій грамоті *Хомѣковичь* [1]. Д. Соболевський, не знаючи нашої мови і знаючи тільки своє спільноруське *хомякъ*, заявляє, ніби *Хомѣковичь* мало повстати з *Хомяковичь*, і на цій підставі будує свої зовсім фальшиві думки про природу винайденого ним «галицько-волинського» ятя. А грамоти, на досаду д. Соболевському, так таки й не знають того, буцімто «галицько-волинського» написання букви ѣ замість букви е, яке д. Соболевський познаходив у своїх нібито «галицько-волинських» церковних пам'ятниках,— отаких, як Новгородське Добрилове євангеліє та інші. Навіть нема такого ѣ у слові *Корабѣвскій*, яке подає з грамоти д. Соболевський, мабуть, за неточним друкованим виданням (з грамоти литовського князя Олександра Коріятовича 1375 року, даної Смотрицькому монастиреві домініканів). В *Корабѣвскій* він добачає букву ѣ замість е, а направду в тім слові вийшла простісінька друкарська помилка. В праці Н. Молчановського «Очерк известий о Подольской земле до 1434 года» (Київ, 1885, відб. з «Университетских известий») це слово виписано точно з самої грамоти: *Корабѣевский* (див. стор. 159 і 221). Д. Молчановський виразно завважає (стор. 159), що єсть неточні друковані видання грамот, а на стор. 220—221 він наново друкує геть усю згадану грамоту 1375 року, вивіривши її за автентичним оригіналом, так отже сумніватися про його точність ми не можемо. Ще ж у д. Молчановського (стор. 159) зазначено, що й до наших часів на північ од Смотрича зостається село *Корабѣевка*... Бачимо отже, що тут буква ѣ єсть основне ѣ, а не замість е, як того собі бажав би д. Соболевський на підпору своїй фальшивій гіпотє і про «галицько-волинське» вживання букви ѣ замість е. Та й ще інші (а вони дуже й дуже нечисленні до того!) написання букви ѣ замість е, про які д. Соболевський думає, буцім познаходив їх у галицьких грамотах,— вони й не існіють направду: попросту д. Соболевський вклепався та не зміг їх розпізнати, бо не знає малоруської мови. Найважніші з тих написань мають знаходитися в двох галицьких грамотах, написаних болестрашицьким поповичем 1359 і 1366 року; в тих двох грамотах начебто написано букву ѣ замість е ось в яких словах: *Олефѣрко. попо Печѣрескыи* (зам *попъ Печерьскыи*) і *Бѣзна* (начебто замість *Бездьна*). З-поміж тих трьох слів буква ѣ в імені *Олефѣрко* визначає собою старий основний звук ѣ, і написано її зовсім не через заміннy довготу: се видко із склонення імені *Олехвір* (genit. — *Олехвіра*, dat.— *Олехвірові*, ablat.— *Олехвіром*, voc.— *Олехвіре!*), чого не відає д. Соболевський, бо мови нашої не знає. Незнання нашої мови і повний брак живого чуття до неї пошкодили д. Соболевському ще гірше тоді, як підступив він до двох других слів, що містяться в тих самих видрукуваних грамотах болестрашицького поповича: *попо Печѣрескыи* та *Бѣзна*; долучу сюди ще й третє слово: *Ганькѣ* (nominat.), якого

[1] Так само й у київській Несторовій літописі єсть *хомѣки* (Лавр. сп.).

д. Соболевський не торкається, але воно єсть у виданні тих грамот і відноситься сюди само. Треба пам'ятати, що друковане видання тих обох грамот, яким користується д. Соболевський, аж кишить очевидними помилками супроти рукописного оригіналу, і про одну важну помилку зміг догадатися навіть д. Соболевський: що видавці друкували *ніой*, коли в оригіналі очевидячки мусило бути *нюй*. Та д. Соболевський, не знаючи мови, не зміг постерегти ще виразнішої їхньої помилки: видавці не вміли розібрати букву ъ од букви ѣ. От, приміром, вони видрукували ъ, а не ѣ, в реченні «съ счемъ и с колодяземъ» замість «с ѣсчемъ и с колодяземъ» (написання *ѣсчем* — очевидячки має бути *ѣзчемъ*, себто «з їзковою риболовлею»); так само вони видрукували *Андръка* замість *Андрѣка*. І навідворіть: де мало бути ъ, там видавці видрукували ѣ: *Ганькѣ* замість *Ганькъ* (чит. «Ганько»), *Бѣзна* замість *Бъзна* (Sambucus або рідше — Syringa), *попо Печѣрескыи* замість *попо Печърескыи*. (Щодо букв ъ та о, то вони скрізь плутаються у болестрашицького поповича; він писав букву о навіть замість німого ъ, — прим. *попо* зам. *попъ*, і навпаки: писав він букву ъ замість основного о,— прим. *Печърескыи* зам. *Печорескыи*). Нічого того д. Соболевський не зміркував та й добачив у тих друкованих помилках своє бажане «галицько-волинське» ѣ, одчайдушно накинувши таким способом малоруському наріччю неіснуючі слова: *Печірський* та аж монструозне *Бізна*. Адже малороси, чи то в Галичині, чи де, говорять не *Печірський*, тільки *Печéрський* (коли з наголосом на é) або з наголосом на кінці: *Печерськúй* та *Печарськúй*, та ще — в архаїчніших говорах — *Печорський* (здається, що се з подвійним наголошуванням: і на о, і на кінці; я, правда, особисто чув наголос тільки на кінці: *Печорськúй*); те саме чуємо й у споріднених словах: *печéрний* та *печáрний*, з *печéр* або з *печáр* (поліпат. *печéра* і *печáра*; про появу тут звука а див. у мене в «Филологии и погодинской гипотезе», стор. 70—75)... Так само немає в нас у ніякісінькому говорі слóва *бізна*, а єсть тільки *бéзна* або *бéздна*, і се — дуже звичайне слово. Беру, приміром, найсвіжіше число галицької часописі «Руслан»*, яке прийшло до мене в той саме момент, коли я пишу оці рядки,— розгортаю і зараз бачу: в *бездні* (див. «Руслан», 1905, ч. 130, стор. 3); а літературних прикладів я міг би показати д. Соболевському скільки завгóдно,— між ними у Куліша в його віршованих перекладах Шекспірових драм: *бéзна* (Львів, 1882, т, I, стор. 403), де метром зазначується й наголос на е... Із таких сміховин д. Соболевського кожному ясно, що д. Соболевський не має ані найменшого нюху супроти нашої мови — так куди ж йому писати її історію!

III

ПАРАЛЕЛЬНІ НАПИСАННЯ БУКВ *Ы* ТА *И*

Появу ы замість и, або навпаки, ми й зараз можемо постерігати в живому великоруському та білоруському наріччі, а не тільки в нашій мові; здебільша се там випадки не фонетичні. Це саме явище ми стрічаємо й по найстаріших великоруських та білоруських рукописах, починаючи з XI віку; корінь *стиг* і *стыг*; Юріївське *сыли* (коли тут не графічна антиципація). Старе великоруське затвердіння суфіксів в *Хутинъ* і *Хутынъ*; затвердіння ще й інших суфіксів по старих новгородських пам'ятниках; сюди ж відносяться й усі три такі написання в Новгородському Добриловому євангелію 1164 ро-

ку, які д. Соболевський бажав би зробити малорусизмами. Рясне морфологічне поплутання **и** та **ы** у флексіях імен. і вин. відмінків мн. **ч.** по всіх староруських пам'ятниках не малоруського походження; між іншим один такий випадок єсть у московському Типографському євангелію, н-р 7 загальновеликоруського типу; про се Євангеліє див. нижче. Старі новгородські і московські написання твердих флексій, типу *однымъ*, *тымъ*, *тыхъ*. Численні старописні великоруські закінчення род. відм. з буквою **и**, а не з буквою **ы**, такого типу, як у винських грамотах XIV – XV віку: *с **ыви*** (с ***ивы***); причина сього: аналогічна часта поява букви **ы**, а не **и** (і не **ѣ**) в закінченні дав відм немалоруських пам'ятників такого типу, як *нашему старѣйшины*. Численні староруські, хоч би й не малоруські, приклади на деклінаційний суфікс **-ымы** та **-мы** замість **-ыми** та **-ми**. Псковські приклади, геть усякого типу на поплутання або рівнобіжне написання букв **ы** та **и**; сюди відносяться й усі чотири випадки з Полікарпового євангелія 1307 р., обговореного в переднішому розділі; всі вони — типові великоруські. Питання про Московське Типографське євангеліє, н-р 7, що д. Соболевський самовільно залічив його до пам'ятників «галицько-волинських» та й захотів добачити в ньому малоруське поплутання **ы** та **и**. Мова сього Московського євангелія, н-р 7 має в собі спеціальні антималоруські ознаки: вона очевидячки великоруська та й мабуть-таки прамосковська; вона не має в собі жодного малорусизму; бо тая міна букв **ы** та **и**, яку зазначує в Московському Типографському євангелію, н-р 7 д. Соболевський (три випадки), належить до типових великоруських морфологічних явищ та рукописних абревіатур; кумедне становище, в яке вскочив д. Соболевський, силуючись накинути сьому євангелію, н-р 7 поплутання въ та **оу** (*оуз оусть!*). Порада для д. Колесси: яким способом придбати йому науку, щоб непомильно розпізнавати, чи поплутано в староруському пам'ятнику звуки **ы** та **и**, чи не поплутано?

Поплутання звуків **ы** та **и** — це одна з дуже рельєфних особливостей нашої мови; і вже навіть у найстаріших малоруських пам'ятниках (київських Ізборниках князя Святослава 1073 і 1076 року) вона відбивається зовсім виразно[1]. Та несправедливо було б уважати за малоруський, без аналізу, геть усякий староруський пам'ятник, де часом трапиться тая особливість, бо й у сучасній великоруській мові північній (подекуди й у великоруській мові південній) і в мові білоруській єсть ціла серія випадків, що в них ми чуємо **ы** замість сподіваного **и** або навпаки. І те саме ми знаємо із дуже старих великоруських та білоруських рукописів.

Іще Колосов та Потебня були позазначували, що в сучасному північновеликоруському наріччю трапляється помішання **ы** та **и**, іноді — нефонетичне, приміром у північновеликоруському: *тыхъ*, *оны*,

[1] Диви мою «Филологию и погодинскую гипотезу», стор. 76—77.

одны, *людьмы*[1], іноді фонетичне, приміром у північновеликоруському: *мило* (зам. *мыло*, Seife), *мыло* (зам. *мило*, lieb), *ми* (зам. *мы*, wir), *мылость* (зам. *милость*, Gnade), *колы* (зам. *коли*, wenn), *полынь* (зам. *полынь*, Absinth, Wermuth) і т. ін.[2] Зрештою, і в останньому слові *(полынь* зам. *полынь)* ми маємо діло, мабуть, із нефонетичним явищем — помішанням суфіксів **-ин** та **-ын**; порівняймо приклади, подані з Череповецького повіту Новгородської губернії: *смородына*, *хархотына*[3]; там у Череповецькому повіті аналогічно притверджують ще й інакші м'які суфікси, до яких маються тверді паралелі,— прим. *отростыли*[4]. Се явище зазначували й інші філологи та етнографи не один раз. От і під Семипалатинськом у Сибіру кажуть во *своясы*[5], а відомий співець великоруських билин Ів. Рябінін вимовляє *сыльный богатырь* або *Владымер князь*[6]. Часто кажуть *в моей дружины* (паралельно: дружини, дружинѣ), *ко дружины*, *по правды* — *по истины*[7]. Од себе додам, що я чував аналогічні приклади ще й із уст о́каючих астраханських козаків і взагалі — о́каючих жителів нижньої Волги, ну от хоч би в Саратовській губернії; між іншим, вони дуже часто кажуть *пысать* замість *писать* і *подпыщык* (під колективною постановою, поданням і т. ін.) замість *подписчик*.

В південновеликоруському сучасному наріччі те саме. От, у мещовському говорі Калузької губернії ми зустрічаєм із одного боку нефонетичні заміни: *оны*[8], *из комнати*, *до думи*, *ракити*, *из служби*, *до суботи*, *с досади*, *корови*, *берези*[9], а з другого боку —

---

[1] Колосов, Заметки о языке и народной поэзии в области северовеликорусского наречия, стор. 20, 108.

[2] Колосов, Заметки, стор. 98, «Обзор», стор. 90; Потебня, О звуковых особ[енностях малорусского языка], 83.

[3] М. Герасимов, О говоре крестьян южной части Череповецкого уезда – в «Живой старине», 1893, вип. 3, стор. 374.

[4] Там само, стор. 374.

[5] «Этнографический сборник», вып. VI, СПб., 1864, стор. 3.

[6] Це я й сам чув із його уст не раз, та й д. Є. Ляцький віддав цю Рябінінову особливість у своїх записах, що друковано в «Этнографическом обозрении».

[7] Соболевський («Лекции», 3-є вид., стор. 200) зовсім справедливо вказує, що тут, попросту, стоїть родительний відмінок замість місцевого та давального. Пор. і під наголосом: къ *Н҃пры-рѣкѣ*.

[8] Див. мещовські «Материалы» в ИОРЯС АН. 1898, т. III, кн. 2, стор. 72.

[9] Там само, стор. 95.

фонетичні: *високай* (высокий), *вышня* (вишня, Kirsche)[1]. В великоруському путивльському говорі теж часто чуються форми типу *из комнати*, але їх правдиве значення стає виразним, коли ми возьмемо[2] відворітноаналогічні форми під наголосом: *к жены* (к жене), *на травы*, *к удовы*.

У білорусів, коли вже не казатимем про загальнобілоруське нефонетичне *яны* або *ваны* (они), поплутання звуків **ы** та **и** виступає часом у дуже рельєфних прикладах. Візьмімо в цокаючих говорах приклади під наголосом: *увыдзеў* (увидел)[3], *ты смали напіўся* (смолы напился)[4], або в гомельському говорі після губних співзвуків: *вы́шла* (вышла), *каро́ви* (коровы, nominat. plur.), *ви* (вы), *висыха́ть* (высыхать)[5]; в останнім слові ми чуємо звук **и** також після **с**, на що маємо й другий гомельський приклад: *сы́ночки* (сыночки)[6], тимчасом як у північно-західній частині Мінської губернії чуємо замість сподіваної м'якості твердість після **с**: *сыножаць* (зам. загальнорозповсюдненого *синожаць*=сеножать)[7].

По старих рукописних великоруських, а почасти й білоруських пам'ятниках можна зазначити поплутання букв **ы** та **и** аж із найдавніших часів, здебільша — нефонетичне, зрідка — фонетичне. До речі сказати, тенденційний д. Соболевський силується затерти стародавні великоруські й білоруські явища отого другого сорту (нефонетичного); в найновішому (3-му) виданні своїх «Лекций» він навіть зовсім викинув із VI розділу рубрику «Отождествление (старорусского) **ы** с **и**», яка ще містилася в перших двох виданнях і яка в будь-чиїх лекціях, присвячених «истории русского языка», повинна міститися вже хоч би з огляду на «малорусское наречие», бо в малоруському наріччі се ж одна з його суттєвих особливостей. Як бачимо, д. Соболевський волить зовсім оминати се дражливе фонетичне питання, волить зовсім покинути важну фонетичну й діалектологічну лакуну в знаттях

[1] Див. мещовські «Материалы» в ИОРЯС АН, 1898, т. III, кн. 2, стор. 72.

[2] Соболевский, Лекции, 3-е вид., стор. 200.

[3] Див. білоруські етнографічні «Материалы» Шейна (СПб., 1893), стор. 122.

[4] Шейн, Материалы, стор. 515.

[5] Соболевский, Білорусское наречие — в «Живой старине», 1892, вып. 3, стор. 19.

[6] Там само, стор. 19.

[7] Там само, стор. 20.

своїх слухачів-студентів, аби лишь — боронь боже — не запав у їхню душу який-небудь сумнів про справедливість історично-діалектологічних гіпотез свого вчителя, які він волить подавати їм голословно і які, додаймо, вимірені проти малоруської національності. Та ми тут пригадаємо не тільки ті приклади, котрі були й у самого д. Соболевського в відповідній рубриці давніших двох видань його «Лекций», але покажемо ще й інші і цікавіші.

Найбільшу серію старописних прикладів ми маємо з Новгорода.

Новгородських прикладів на *ги*, *ки*, *хи* (зам. *гы*, *кы*, *хы*), ба навіть на *ры* замість *ри*, які починаються з Новгородської мінеї 1095 року (здається, що найстаріший — *къ ширынѣ*, 99)[1], ми ширше зачіпати не будемо, бо вони зовсім не характеристичні. А перейдімо до інакших.

В Новгородській мінеї 1097 року єсть *непостыжьна* замість *непостижьна*. В попередньому виданні своїх «Лекций» д. Соболевський був показував[2] це саме слово, написане з буквою **ы**, ще в п'ятьох інших північноруських пам'ятниках, і тому не можна думати, щоб це була простісінька рукописна помилка. Очевидячки, в північній Великорущині дуже здавна почали плутатися в цьому кореневі звуки **ы** та **и**,— десь певне під силою якоїсь аналогії[3].

В Новгородському Юріївському євангелію, що його переписав один чернець Новгородського монастиря св. Юрія між 1119—1128 роком[4], звернуло на себе увагу (здається, найперше д. Шахматова) написання *сылы* замість *силы* Переконуючої ваги це написання не має, бо тут буква **ъ** могла бути антиципацією другої букви **ъ** в сусідньому дальшому складі; але не завадить згадати сучасне північновеликоруське *богатырь сыльно-могучой* і завважити, що той новгородець-чернець, який переписав оте Євангеліє,

---

[1] Ненароком цей приклад попавсь і в нове видання «Лекций» д. Соболевського, стор. 179.

[2] Стор 73. В 3-му виданні він, як я вже казав, волів зовсім викинути всяку згадку про цю новгородську орфографію.

[3] Може бути, що й у старім Новгороді відбулося, як і в нашій мові, повне помішання дієсловів *стигнути* (доспівати) і *сты[г]нути* (холонути).

[4] Про се Євангеліе гл. в мене «Филология и погодинская гипотеза», стор. 78.

писав без великої дбайливої вченості і повиявляв чимало й інших особливостей своєї рідної мови[1].

Ім'я новгородської місцевості *Хутынъ* вимовлялось іздавна *Хутынъ* і (рідше) *Хутинъ*. Вкладна запись св. Варлаама Хутинського (перед 1192 роком) дає нам *Хоутиньскоую*[2], і в Хутинському апостолові XIV віку ми маємо *на Хутинѣ*[3]. Се, певно, не фонетичне явище: воно виясняється, мабуть, поплутанням суфіксів **-ин** та **-ын** (пор. псковське *въ пустини*, яке ми зустрінемо далі). Та поруч із тим не забуваймо, що давальний відмінок од *Израиль* (а він мав би бути *Израилеви*) написано в Хутинському апостолові XIV віку *Из|раиле|вы*[4].

В Новгородському Добриловому євангелію 1164 року ми вже бачили аж три написи: *погубывыи*, *просыти* і *съвѣтныкъ*[5]. В усіх трьох випадках букву **ы** замість **и** написано з причин нефонетичних: м'які суфікси затверділи тут через аналогію до відповідних твердих суфіксів. Що д. Соболевський самовільно оголосив був Новгородське Добрилове євангеліє за малоруський пам'ятник, про це я вже згадував.

В Ростовському Житії Нифонта 1219 року, де єсть між іншим мало характеристичне *крилати*[6], знаходиться також для іменительного відмінка множного числа така форма: «неислѣдованыя неизмѣрныя чины роставлени быша», 113[7], а ми чекали б були: «неислъдовании неизмѣрнии чини» (або архаїчніше «чинове»). Тут ми маємо перед собою не якесь фонетичне явище, але маємо факт помішання номінатива і акузатива pluralis, яке потроху й

---

[1] Див. там само в мене, стор. 79.

[2] Видано її у Срезневського: «Древние памятники русского письма и языка», Пб., 1863, додаток до 2-ої частини. Також в ИОРЯС АН, X.

[3] Воскресенский, Древнеславянский перевод Апостола, стор. 166—167.

[4] Див. у Воскресенського, згадане місце.

[5] Див. вище, стор. 154.

[6] ИОРЯС АН, X, VI, 596.

[7] Соболевский, Лекции, 3-є вид., стор. 191. Тут я навмисне наводжу багацько таких самих прикладів, які зібрано в самого д. Соболевського в його «Лекциях» — щоб ліпше підкреслити тую супротивність д. Соболевського із самим собою, в яку він раз у раз впадає, коли береться генденційно класифікувати староруські рукописи многоятевого типу І нижче, в дальших рубриках, я вмисне силуватимуся, де тільки можна буде, наводити якраз ті самі приклади, що відомі й самому д. Соболевському.

Поволі почало відбуватися в руській мові, мабуть, чи не з XI ще віку і яке з XIII віку сталося причиною того, що **ы** та **и** в закінченнях множинного номінатива та акузатива страшенно попереплутувалися. Прикладів такої плутанини ми знаємо в старих рукописах безліч, як от для іменительного відмінка в Новгородському пролозі 1262 року: «въ немь же честьныя гвозды въложены суть», л. 53 v., або в Новгородському паремійнику 1271 року: *осьли* и *рабы*, 14, *врази Июдовы*, 83, *вьнуци аспидовы*, 92v., *вратници адовы*, 192 і т. ін.[1] В московському великоруському Типографському євангелію XII віку, н-р 7, яке д. Соболевський самовільно зачислив до «галицько-волинських»[2], маємо *породи ехидьновы* (іменит. або зват. відмінок). Найцікавіше в цій появі те, що діло бувало й навпаки: писарі замість винительного відмінка писали, своєю чергою, форму іменительного відмінка, надаючи таким способом винительному відмінкові закінчення **и** там, де ми граматично були б сподівалися бачити букву **ы** От, у Новгородському Милятиновому євангелію 1215 року *идѣмъ... в градиı*, 147; в згаданому Новгородському прологові 1262 року: *положиша хлебиı*, 120 v.; в Новгородському євангелію 1270 року: *учаще народиı*, 37; в *Рязанській кормчій* 1284 року: *ѥфиопьскыѥ образиı черни* (вин. в.) *въ багряни прѣложивъ*, 326; в Лаврентьївській (Суздальській) літописі 1377 року: *по друзиı* (зам. *по другы*) *послашася* і т. ін.[3]; в Новгородському[4] апостолі половини XIV віку: *съсудиı* (вин. мн.)[5].

В духовниці новгородця Климента, написаній перед 1270 роком, знаходимо *съ ѡдньıмь* [6] замість *съ однимь*: до речі сказати, це — пам'ятник, на якому д. Соболевський допустився деяких перекручень[7]. Тут **ы** в *ѡдньıмь*

---

[1] У Соболевського в згаданому місці (стор. 191) аж повно всяких прикладів.

[2] «Очерки», стор. 68.

[3] Більше прикладів — у Соболевського в «Лекциях», стор. 191.

[4] Пор. у Воскресенського: «Древнеславянский перевод Апостола», стор. 174.

[5] У Воскресенського, стор. 164.

[6] Видана у Срезневського: «Сведения и заметки», вип. IV, 38—39 (н-р XXXV).

[7] Він запевнює («Лекции», 3-є вид., стор. 169), буцім він знайшов там рідкий у старих великорусів (а тепер і зовсім у них невідомий) давальний відмінок на -ови: *Данилови*. Але це — видумка самого д. Соболевського: в духовниці Климентовій написано *Даниловичю*,

повстало очевидячки з аналогії до орудного відмінка членних прикметників: *добрымъ*, *сильнымь* і т. ін. Аналогічно знов-таки до цього образовано московські форми XIV віку: *тыми* — в духовниці Московського великого князя Йвана Калити: «ис тыхъ селъ» — в духовниці Московського великого князя Йвана Йвановича[1].

В Новгородському вже згаданому апостолі з половини XIV віку: *злоби* (род. в.) замість *злобы*[2], що зрештою може бути й зовсім правильною формою[3]. Згадаймо в цій самій рубриці, що в Новгородському договорі з Тверію 1270 року стрічаємо форму у *Кюрили* (а ми сподівалися б: *у Кюрильı*). В північних Двинських грамотах XIV—XV віку: с *ыви* (с ивы), *взыскалъ отцины своеи* (отчины своеи), *отъ Олуѣ-рьюви земли*, *до Несторови пожни*. В грамоті 1557 року: *отъ берези* (отъ березы), *до берези* (до березы)[4]. Хоч і як сильно ці приклади скидаються на фонетичне поплутання звуків **ы** та **и**, але, мабуть, тут скрізь букву **и** написано на звісний новгородський лад замість **ѣ** (бо новгородці плутають здавна звуки **ѣ** та **и**), а в такім разі всі оті виписані форми — зовсім етимологічні явища: вони можуть бути або окремими формами родительного відмінка з закінченням **ѣ**[5], або результатом поплутання родительного відмінка з відмінком місцевим. Ця друга думка скріпляється іншими прикладами, які ми зараз наведемо.

В Новгородському Сильвестровому збірнику XIV віку є написання: *на оной страны*[6]. Воно могло б виглядати так, начебто тут написано букву **ы** замість того звука **и**, який повстав із новгородської вимови, де звук **и** появляється замість **ѣ** (*на странѣ*, *на страни*, *на страны*). Так само в північновеликоруському Іпатському літописному списку XIV—XV віку: *нашему старѣйшины* (дав. відм.), 138; в грамоті 1459—1470 року: *господину владыкы Іоны*[7]; в записі на Євангелії 1471 року Петербурзької публічної

а не *Данилови*. Взагалі треба сказати, що ніколи не завадить вивіряти як слід усі рукописні дані, на які покликується д. Соболевський.

[1] «Лекции», стор. 187.

[2] Воскресенский, Древнеславянский перевод Апостола, стор. 164—174.

[3] А саме, коли ми допустимо, що іменительний відмінок цього слова мав у новгородського писаря форму *злобь*, а не *злоба*.

[4] І се, знов, єсть у «Лекциях» д. Соболевського, 3-є вид., стор. 181.

[5] Так думає п. Соболевський, стор. 181.

[6] Див. і не у д. Соболевського: «Лекции», 3-є вид., стор. 200.

[7] «Ак[адемический] архив Э[рмитажа]», I, 46.

бібліотеки: *при архимандрѣтѣ Кузьмы;* в 11-ій Новгородській літописі в відпису з XVII віку: *о опришинѣ, въ деревни Княжщины, ня Вѣшеры рѣки, въ зелшины*[1]; в відомому нам новгородському списку «Слова о полку Ігоревім»: *тяжко ти головы* (дав. відм.) *кромѣ плечю*; в північних великоруських піснях, записаних для Річарда Джемса в XVII віці, мабуть, у Холмогорах: *охте мнѣ, молодыі* (дав. відм.), *горѣвати!*[2] Та все оце — явища не фонетичні. Тут — розповсюднене великоруське (як і білоруське) помішання родит. відмінка жіночого роду з давальним і з місцевим відмінком.

В Новгородському прологу 1356 року: *безаконьнымы* замість *безаконьнымиі*. В північновеликоруському Іпатському літописному списку: *ратнымы*, 431, *околнымы*, 613. В північновеликоруськ[ому] погодинському збірн[ику] з початку XV віку, н-р 872: *всѣмы*, 188 v., *всимы* 190 v., *симы*, 190 v., *сичемы глаголы* (сицеми глаголы), 228 v. В Новгородській грамоті 1459—1470 року: *малымы островкы*[3]. В північновеликоруському Златоусті XVI віку[4]: *симы глаголы*, 14. В усіх оних наведених прикладах[5] кінцеве **ы** замість сподіваного **и** не є результат помішання обох звуків, але се є певна етимологічна форма орудного відмінка, яка й досі живе в мові великорусів і білорусів. Найпередше повстала вона очевидячки із флексії **-ыми**, де кінцевий звук **и** міг зовсім легко засімілюватися з переднішим звуком **ы**, а потім закінчення **мы** перейшло й у такі форми, як *всѣми*, *сицеми* і в другі (пр. *городами*), де вже не було ніякого звука **ы** в предостанній силабі[6].

У псковських пам'ятниках (XIV віку) есть ось які випадки всякого типу, що в них — здебільша

---

[1] Новгородські літописи, 98, 99, 105, 106.

[2] Сі цитати згуртовано у д. Соболевського: «Лекции», стор. 200

[3] «Ак[адемический] архив Э[рмитажа]», I, 47.

[4] Власність Петербурзької публічної бібліотеки, Q 972.

[5] Підкреслюю те, що взяв я їх із «Лекций» таки д. Соболевського (3-є вид., стор. 176),— отже, всі їх він знає.

[6] Д. Соболевський виясняє собі це явище інакшим способом: закінчення орудного відмінка жіночого роду **-ами** мало б позичити звук **ы** із закінчення орудного відмінка мужеського роду, що кінчавсь на **ы** (пр. *волкы*) Таке вияснення — само собою дуже натягнене і неймовірне, а до того не потверджується даними із старих рукописів. У старих рукописах не знайдено ані однісінького прикладу на закінчення **-амы**, навпаки — найстаріші приклади — це якраз ті, де в передостанньому складі був уже звук **ы** (**-ымы** замість **-ыми**).

нефонетично — пишеться **ы** замість сподіваного **и** або навпаки. Найбільше їх — у Псковському прологові 1383 року: *исполнывъ прѣльстныкы, кныгы, насытылся, рызы, о|т| крити, рибъ, рибарь*[1]. У Псковському параклитикові 1309 року: *гризениємь*[2]. У другому Псковському параклитиці 1386 року: *покриваємъ, поживе непостыжимии, въ пустини, выснимы* (вишними), *злымы*[3]. Далі в Псковській палеї 1494 року: *всѣмы*, 158[4]. В списку XVI віку із Псковської грамоти 1483 року: *дали Климяты соцкому* (замість сподіваного *Климяти* або *Климятѣ*), *по псковьской пошлины* (зам. *пошлини* або *пошлинѣ*)[5]. З того, що в нас сказано вгорі про такі самі написання новгородські, читачеві видно, що́ мають визначати собою і всі оці написання псковські. Додаймо тільки, що зовсім такі самі або аналогічні написання ми маємо й у Полікарповому північновеликоруському євангелію 1307 року, яке д. Соболевський бажав би затягти до пам'ятників «галицько-волинських», але про яке з незаперечною певністю можна сказати, що його написав великорусин із північної області та ще, мабуть, точніш людина саме із Псковської області[6]. Ті випадки, в яких Полікарп мав (по-малоруськи, на думку д. Соболевського!) поплутати **ы** та **и**, ось вони чотири: *Назарянынѣ, седмы-жды, на невъзблагодатьныя и злия* та *растерза ризи;* та й то з них зовсім треба викинути четвертий випадок *(ризи)*, де **и** стоїть не замість **ы**, але замість **ѣ**[7]; в крайнім разі воно може свідчити, хіба, що именительний відмінок єдиного числа вимовлявся в Полікарпа *ризя*. І всі три інші Полікарпові написання — типові великоруські, що чимало таких самих ми вже бачили. Бо в Полікарповому *Назарянынъ* ми маємо поплутання двох дуже споріднених суфіксів **-ин** та **-ын**[8], яке ми бачили і в псковському *пустини*

[1] Соболевский, Очерки, стор. 130.

[2] «Очерки», стор. 126.

[3] Тям само, стор. 133.

[4] «Лекции», 3-є вид., стор. 176.

[5] «Акты юрид[ические]», н-р 2 — в «Лекциях», стор. 200.

[6] Полікарп міняв не тільки **ч** і **ц**, як інші північні великоруси, але й **ж** та **з**, на псковський лад. Приміром, він писав *ложьє*, л. 17 v., замість *лозьє* і т. ін.

[7] Пор. у самого Соболевського: «Лекции», 3-є вид., стор. 182 і стор. 180.

[8] Адже поруч форми мужеського рода з суфіксом **-ин** *(Назарянинъ)* форма жіночого роду навіть у старослов'янській мові мала суфікс **-ын** *(Назаряныни)*.

і в усяких новгородських прикладах. В Полікарповому *злия* поруч *невъблагодатьныя* ми маємо діло з відомим загальноруським морфологічним явищем — поплутанням іменительного і винительного відмінка множного числа; всяких старовеликоруських прикладів на се ми навели вгорі чимало, та й то таких, що всі вони відомі й самому д. Соболевському. Нарешті, в pendant до Полікарпового *седмы-жды* нагадаймо наведену вгорі велику серію близьких аналогічних прикладів із пам'ятників новгородських (із закінченням **мы** зам. **-ми**); а маємо ми також аналогічні приклади й спеціально псковські: *выснимы* (вышними), *злымы*, *всѣмы*[1].

Так от бачимо, що, зустрічаючи в якомусь першому-ліпшому рукописові букву **ы** замість сподіваного **и** або навідворіть, ми передше повинні з пильною аналізою розглянути стрічені нами написання, а не оголошувати їх ні сіло ні пало за малорусизми, бо якраз той рукопис може бути собі великоруським або білоруським. Сумну научку супроти сього дає нам собою д. Соболевський, коли він витолковує на малоруський лад тії два-три щиро великоруські написання з буквами **ы** та **и**, які він познаходив у північновеликоруському (мабуть, псковському) Полікарповому євангелію 1307 року, що про нього ми зараз були згадували, та Євангелію 1164 року новгородського дяка Добрила, за яке в нас теж була вже згадка, та ще в одному пам'ятнику, що про нього ми досі згадували тільки побіжно, — а саме, в Євангелію XII віку Московської синодальної типографії, н-р 7. Варто спинитися на цім останнім пам'ятнику трохи уважніше, щоб розглянути, чи справді є в ньому малоруське поплутання **ы** та **и**.

Раньої історії того Типографського євангелія XII віку, н-р 7 ми, на жаль, не знаємо, бо на ньому не написано, звідки воно[2]; за патріарха Никона воно було в Москві. Д. Соболевський самовільно заявляє, що воно має бути

---

[1] Р. Ф. Брандт, професор історії руської мови в Московському університеті, казав мені, що, на його думку, не треба шукати жодних морфологічних або фонетичних аналогій до Полікарпового написання *седмы-жды*, бо буква **ы** в Полікарповім *седмы-жды* має бути звичайнісінька графічна антиципація («предвосхищение») другої букви **ы**, яка стоїть в силабі **жды**. І се може бути; але хіба аналогія між *сед-м-ы* і *людь-мы* далека?

[2] Бодай так сказано у д. Соболевського, що описав те Євангеліє в своїх «Очерках», стор. 68. Сам я особисто не знайшов часу, щоб розглянути той рукопис. Колись зроблю й се.

пам'ятником «галицько-волинським», тобто малоруським, а тим часом у цьому Євангелію є така антималоруська (великоруська або білоруська) ознака, як написання букви ѣ в *кдѣ*; цю особливість сам д. Соболевський не раз деінде признавав за неможливу для південноруських пам'ятників[1]. Немалоруська особливість у тім Євангелію, н-р 7 — також випуск т в приіменнику **отъ**: *оступаютъ* (зам. *отъступаютъ*), *оходя въ пустыню*, *ошьдъше*, *ѡ нею*, *ошьлъ*, *ошьдъшема*, *ошьдъ*, коли не прийняти того паннонського пояснення, яке я навів був вище[2], то треба тут бачити великорусизм, а в жоднім разі не малорусизм, як того бажав би собі д. Соболевський. Знов же й буква **ю** в *пребюдеть* (пребудеть), коли писар не списав її з південнослов'янського оригіналу, може бути тільки великорусизмом, а ніяк не малорусизмом. Взагалі ніякісіньких малоруських особливостей тут немає: се — пам'ятник звичайного загальновеликоруського типу, навіть без тих спеціальніших діалектичних північновеликоруських ознак, що майже завсігди трапляються по рукописах новгородських; нема тут новгородського помішання шиплячих і свистячих, нема заміни ѣ через и; та й дуже можлива річ, що Типографське євангеліє, н-р 7 написано саме в тій місцевості, де повстала Москва. Д. Соболевський радий був би добачити в цьому Євангелії малоруське помішання ѣ та **и** в написаннях *на родители*, 37 v. замість *на родителѣ* (вин. відм. мн. ч.) та *злыи* (зам *злыѣ*), *злѣ погоубить*, 169 v.; але ж тут ми маємо не помішання звуків ѣ та **и**, тільки поплутання іменительного і винительного відмінків множного числа, яке дуже рясними прикладами і не раз зазначив сам д. Соболевський у всяких великоруських пам'ятниках[3] Хотів би нарешті д. Соболевський добачити в Типографському євангелію, н-р 7 малоруську заміну **ы** та **и**, та й от витягує він звідти написання *породи ехидьновы* (зам. *ехидьновии*), *развращении* (зам. *розвращеныи*) та *ужика сиѥму* (зам. *сыи*) Але з тих трьох написань буква **и** в слові *развращении* легко могла повстати вже й попросту як антиципація сусідньої букви **и**, а написання **си** є абревіатура повної форми *с[ы]и* Що ж до третього написання: *породи ехидьновы* (зам. сподіваного *ехидьнови*), то не думаємо, щоб

---

[1] «Лекции», 1-е вид., 37; 2-е і 3-є вид.— 64; «Исследования в области русской грамматики», Варшава, 1881, стор. 2.

[2] На стор. 153 і д.

[3] «Лекции», 3-є вид., стор. 192.

т е п е р і сам д. Соболевський глядів на це як на фонетичну появу: адже тут звичайнісіньке руське поплутання іменительного й винительного відмінків множного числа: знов нагадую, що значна частина тих новгородських прикладів, які я понаводив угорі, знаходиться в «Лекциях» самого д. Соболевського.

Щоб показати, до яких сміховинних наслідків і до якого засліплення може довести необачна тенденційність, я маю ще згадати, яким кумедним способом спробував д. Соболевський доводити, ніби писар Московського Типографського євангелія, н-р 7 плутав також **у** та **въ**, як воно звичайно буває в малорусів. Само собою, що коли б писар Євангелія, н-р 7 навіть справді таки був плутав **у** та **въ**, то це не був би в нього жоден малорусизм, бо й більшина великорусів і всі білоруси тож само плутають **у** та **в**; але ж, на досаду д. Соболевського, переписувач Євангелія, н-р 7 ніде того бажаного поплутання не виявив. І от д. Соболевський пішов шляхом монструозних здогадів: знайшовши в тім Євангелію, н-р 7 дві вопіючі описки: ***усплевемъ*** (замість ***исплевемъ***) та ***уз устъ*** (замість ***из устъ***), д. Соболевський «считает возможным думать, что в этих примерах является предлог **въз**», а не помилка замість **из** Здогад сей настільки монструозний, що навіть сам д Соболевський, хоч завсіди має звичку висловлюватись аж надто зарозумілим, самовпевненим тоном, додає цим разом: «кажется». Ні! тут і для «кажется» не може бути місця! бо раз, що руський прийменник **въз** має зовсім інакше розуміння, ніж прийменник **из**[1], а друге — що ставиться він із відмінком в и н и т е л ь н и м, а не з родительним. Невже д. Соболевський не знає, що по-староруському було б **вѣз оуста**, а **не въз оусть**?!

Всі ті остороги, які я подавав тут проти мнимого поплутання звуків **ы** та **и**, можуть знадобитися тільки для тих, хто вже знає научну філологію або, бодай, знає старослов'янську і староруську граматику. А коли хто не знає граматики, то могтиме, всім на диво, добачити малоруське поплутання **ы** та **и** навіть там, де й ніякого натяку на таке явище немає. От д. Колесса (ще й професор!), скоро побачив «и собрашася пакы народи» в Лаврівських пергамінових листках, які він відносить до XII—XIII віку, то зараз оголосив, що це малорусизм: «Така поява **и** замість **ы**

---

[1] Пор. і по-вкраїнськи: ***по-уз хату*** (попри хату) та ***із хати***. Се ж два супротивні поняття.

в слові **народи** має діалектологічне значення і характеризує давні пам'ятники південноруського походження»,— сміливо заявляє він[1]. Тим часом *народи*, з закінченням **и**, є зовсім правильна форма іменительного відмінка, і таке закінчення **и** для іменительного відмінка мужеського рода т. зв. склонення основ на **о** являється правилом не тільки для всіх староруських нарічій, ба так само й для старослов'янської мови (відповідно до грецького οι в οἶκοι та до санскритського ē в tē (=ці). Щоб не видумувати собі таких дивних діалектологічних «критеріїв», проти сього є тільки один однісінький спосіб: вивчити елементарну шкільну граматику старослов'янської мови. Найпрактичніше було б вивчити граматику Лєскіна*: вона й не дуже велика і не важка, а написана научно.

IV

ПОПЛУТАННЯ ѣ ТА *и*

Поплутання староруських звуків ѣ та и може відбуватися або з причин фонетичних (особливо характеристичних для мови малоруської), або з причин зовсім не фонетичних, а етимологічно-морфологічних, через закони аналогії. Се останнє явище доволі розповсюднене в наріччях великоруських та білоруських, і коли ми його стрічаємо по старих пам'ятниках, то повинні стерегтися, щоб не притягувати його даремно до малоруської фонетики. З-поміж нефонетичних поплутань букв ѣ та и по старих великоруських та білоруських рукописах найпередше треба зазначити сю появу в дієсловах на -ити та -ѣти; форма *съвѣдитель;* невдала проба д. Соболевського виснувати з самісінького написання *съвѣдитель* тую думку, буцім звуки ѣ та и фонетично плуталися в писаря Типографського євангелія, н-р б (а він був, мабуть, полоцьким білорусином,— пор. вище, розд. II); не можна сього напевне твердити і про писарів Віденського октоїха та Пандектів Антіохових 1307 р., хоч сі двоє могли вже б бути і галицькими малорусами. Рясним, тільки ж нефонетичним способом плутаються геть по всіх староруських рукописах флексії и та ѣ в м'якому склоненню, під силою відповідних форм твердого склонення (се написання такого типу, як *на конѣ*, *къ душѣ*, *отъ моєи души*). Нефонетично появляється звук и замість ѣ в великоруському та білоруському склоненню займенника **вьсь** (*вьсихъ*, *вьсимъ* і т. д.); старі московські приклади на таке склонення; яка причина сеї морфології? І навпакн: ѣ, а не и маємо ми в деклінаційних великоруських або білоруських флексіях займенника **сь** або **сей** (*сѣхъ*, *сѣмъ*, *сѣми*). Морфологічне поплутання в старих білоруських та великоруських пам'ятниках для форм множного числа такого типу, як *родителѣ*, *конѣ* та *моѣ*: причина — помішання іменительного і винительного

[1] Стор. 8 окремої відбитки з 58-го тому ЗНТШ, 1903.

відмінків мн. ч., яке й досі в живих білоруських та великоруських говорах не дійшло ще до кінця. Тим-то, коли писар Московського Типографського євангелія, н-р 7 (мабуть, суздальський великорусин, — див розд. III), заліченого тенденційно од д. Соболевського до пам'ятників «галицько-волинських», написав *злыи* та *родителѣ*, то звідси ніяк не виходить, щоб він мав плутати на малоруський лад звуки ѣ та и. Староновгородські написання типу *народѣ* замість *народи* (nominat. pluralis); вони вже належать до тих фактів, що їх добре можна пояснити і морфологічною причиною і фонетичною. Та єсть у великоруському й білоруському нарічці ще й такі випадки, де ѣ з и плутаються з *причин* безперечно фонетичних, а вже не з морфологічних. Се найчастіше в нарічці північновеликоруському; сучасні приклади з новгородського наріччя на се фонетичне явище; приклади на фонетичне поплутання ѣ та и по старих новгородських пам'ятниках, починаючи з XI віку. Таку міну між ѣ та и знає й власноручний Служебник Варлаама Хутинського XII віку, з-під Новгорода, залічений д. Соболевским самовільно до пам'ятників «галицько-волинських»; палеографічне свідоцтво Срезневського про те, що цей Служебник писано рукою самого Варлаама Хутинського; та й аналіза мови Хутинського Служебника показує, що в нім нема малорусизмів, а єсть новгородські спеціальні великорусизми.

Нічого спільного ані із малоруським, ані навіть із новгородськовеликоруським фонетичним поплутанням звуків ѣ та и не мають ті явища, що сполучені з т. зв. «а́канием», яке дуже розповсюднене поміж *південними великорусами та білорусами*; приміром, південновеликоруська і білоруська фонема: *на дѣли* (на дѣлѣ) — не є результат поплутання звуків ѣ та и, а буква и в такім випадку не може свідчити про малоруськість писареву. А д. Соболевський в п'ятьох староруських пам'ятниках, які він силоміццю накинув Галичині та Волині, силується виясняти на малоруський лад тую мішанину букв ѣ та и, що повстала або з білоруського та південновеликоруського а́кання, або, щонайбільше, повстала вона з особливостей говора псковського. а) Один із таких пам'ятників — білоруський список «Поученій Ефрема Сирина» 1492 року, зроблений з волинського оригіналу XIII віку; чому д. Соболевський боїться згадати про київський Зарубський оригінал другої частини того самого більшого збірника, в якого склад входять отсі «Поученія Ефрема Сирина»? Разячі антималоруські особливості «Ефрема Сирина», декотрі його білоруські ознаки мусив признати й сам д. Соболевський, особливо а́кання; та він думає, що той переписувач білорусин узагалі репродукує точно свій волинський оригінал; некритичність такої думки. Але з неї виходить також, що й київську (Зарубську) частину своєї збірки, повну таких самих «галицько-волинських» ятів, мав той білорусин XV віку переписати зовсім точно: куди ж тоді подінеться ся гіпотеза д. Соболевського про великорусизм старого Києва? б) Про Часослов XIV віку Петербурзької публічної бібліотеки (мабуть, московський, часів митрополита — Серба Кіпріяна) див вище розд. II. в) Лествица XIII — XIV віку Московського архіву міністерства заграничних справ. Її численні антималорусизми; писав її або акаючий смоленський великорусин, або білорусин г) Виголексінський збірник XIII віку з Новгородського Юріївського монастиря; тендеиційні перекручения д. Соболевського;

безсторонні палеографічні свідоцтва Поленова та Срезневського. Жодних малорусизмів у Виголексінському збірникові нема; буква и замість ненаголошеного ѣ належить до особливостей, сполучених із ákанням, яке виявилося в Виголексінському збірникові рясними прикладами; тільки ж воно очевидячки не є чисте південновеликоруське ákання або білоруське, але є воно ознака старої мови міста Пскова, «молодшого брата Новгорода». д) Такий самий пам'ятник — уривок із Апостола XIII віку Новгородської Софійської бібліотеки із широю новгородською орнаментикою Північновеликоруські діалектичні ознаки сього пам'ятника, зазначені д. Куприяновим; одна особливість, близька до ákання, трохи натякає на псковське походження писаря; але він міг бути й природним новгородцем, — тільки ж ніяк не малорусином.

Поплутання звуків ѣ та і — одна з найбільше відомих і найдавніших малоруських особливостей: вже й у найстаріших південноруських пам'ятниках, київських Ізборниках Святослава 1073-го і 1076-го року, вона репрезентується яркими прикладами[1]. Тільки ж ся особливість не є виключно малоруська, бо розповсюднена вона й у північновеликоруському наріччі, а подекуди навіть у південновеликоруському та в білоруському; тим-то, не маючи належної обережності, іноді можна буває спершу подумати, ну, скажемо, про рукопись новгородську, чи не писав її якийсь малорусин. Окрім того, знаходиться ціла серія граматичних випадків, де ѣ замість и або и замість ѣ з'явилися через законні етимологічні причини, які повстали або ще з часів загальнослов'янської мови, або на спільноруському недіалектичнім грунті, або спеціально на грунті великоруському та білоруському. Коли такі граматичні випадки одбиваються на графіці старорускіх рукописів, то їх теж не треба залічувати до малорусизмів, але треба попереду пильно подивитися, чи не великорусином або чи не білорусином писано, часом, відносний пам'ятник. Свій огляд мнимих поплутань ѣ та и я почну саме з отієї останньої, граматичної категорії.

Єсть чимало дієсловів, що образують свій infinitiv зовсім етимологічно, двома способами: і по формі III класи (на **-ити**), і по формі IV класи (на **-ѣти**), притім або не міняючи свого значення анітрохи, або здобуваючи тільки певний осібний одтінок. Приклади: *съмотрѣти* і *съмотрити*, *мьдлѣти і мьдлити*, *изгорѣти і изго-*

[1] Диви в мене **в «Филологии и погодинской гипотезе», стор. 76—77.**

рити і т. ін. Сюди належать також оці паралельні форми: з одного боку — *съвѣдѣти* (або із спорідненим пнем — *съвидѣти)*, од якої образовано потеп agentis іменник *съвѣдѣтель* або *съвидѣтель;* а з другого боку друга паралельна форма — *съвѣдити*, од якої образовано іменник *съвѣдитель*. Що *съвѣдитель* не є графічна помилка, а дійсна староруська форма,— на це ми маємо доказ у сучасному вкраїнському *сьвідитель*[1], де ми чуємо після д зовсім тверду вимову,— бо чуємо той звук, що росіяни віддають буквою **ы**, а поляки — латинською буквою **у**[2]. Тим-то, коли ми зустрічаємо написання *съвѣдитель* в Євангелію, н-р 6 Московської синодальної типографії, то ми не повинні вірити запевненню д. Соболевського, що в цім Євангелію, мовляв, стрічається «малоруське» поплутання **ѣ** та **и**, (а до речі сказати: більше випадків, де б замість **ѣ** стояло **и** в цьому Євангелію немає). Ні! Ми не можемо бачити в ньому не тільки малоруського поплутання **ѣ** та **и**, але навіть не можемо бачити й новгородського поплутання, бо **и** в *съвѣдитель* — це поява етимологічна, а не фонетична, і вона можлива для всіх руських парічій. Д. Соболевський самовільно зве Євангеліє, н-р 6 пам'ятником «галицько-волинським»; ми, знов, бачили в ньому такі особливості[3], які вказували б і на Новгород і на Псков і на область говора полоцько-смоленсько-вітебського; а що ми мусимо відмовити при цьому пам'ятникові фонетичне поплутання звуків **ѣ** та **и**, то дуже можлива річ, що написав його якийсь білорусин із-попід Полоцька чи взагалі звідкілясь із тих сторін. Так само ми ще не сміємо бачити фонетичного помішання звуків **ѣ** та **и** і в усіх інших пам'ятниках, дібраних д. Соболевським, де буква **и**, а не **ѣ** стоїть тільки в слові *съвѣдитель*. Такі пам'ятники — Віденський октоїх

---

[1] Так говорять на всім просторі Вкраїни; навіть од харківчан я чув *сьвідитель*, дарма що у Квітки пишеться *сьвидитель* (свидітель).

[2] Взагалі обидва дієслова: *вѣдѣти* і *видѣти* — здавна впливали й впливають один на одного через свою етимологічну і логічну близькість. В Новгородському Остромировому євангелію ще з XI віку ми маємо характеристичну помилку: **вкдѣ**. 289 а, замість **видѣ**. На Поліссі замість *невіжа* кажуть *невижа* (див. «Фил[ология] и погод[инская] гипот[еза]», стор. 485, примітка). Пересопницьке євангеліє XVI віку пише систематично *одповидѣти*. В сучасній, живій українській мові ми поруч *ненавіділи* маємо й *ненавидити*. Диви, прим., у Григоренка: «Наші люди на селі» (Юрьев, 1899), стор. 134: *зненавыдыла*.

[3] Див. стор. 155.

XII—XIII віку та Пандекти Антіохові 1307 року, що переховуються тепер у Львові[1]. Може, й справді вони— галицькі, як того бажав би д. Соболевський, але ми доти не сміємо напевне казати, буцім вони плутають ѣ та **и**, доки знаємо, що в Віденському октоїху єдиним прикладом такого плутання має бути *свѣдитель*, а в Антіохових Пандектах — тільки *свѣдитель* та ще *всихъ*. Бо і в слові *всихъ* звук **и** може з'являтись у пам'ятниках навіть найщиріших московських; се ми ще побачимо далі, коли торкнемося деяких деклінаційних флексій; та до цієї точки ми зараз потроху й перейдемо.

Жодного малоруського поплутання звуків ѣ та **и** ми не можемо добачати в старих руських рукописах іще й тоді, коли маємо діло з явищами м'якого склонення, бо тут усі одхилення од норми спочивають на аналогії з твердим склоненням. Коли ми, в місцевому відмінку, замість сподіваного *на кони*, *на конихъ*, *на души* читаємо *на конѣ*, *на конѣхъ*, *на душѣ*, то ми можемо вважати за аксіому, що оті ятьові закінчення збудувалися замість сподіваних «іжевих» закінчень не інакше як під аналогією відповідних форм твердого склонення (а ті форми: *на влъцѣ*, *на влъцѣхъ*, *на женѣ*). Такою самою силою аналогії повстав і давальний відмінок *душѣ* замість давнішого *души*. І супротивну деклінаційну форму на **и** замість давнішої форми на ѣ дала м'якому склоненню знов-таки сила аналогії твердого склонення: се буває в родительному відмінку жіночого роду єдиного числа та в іменительному і винительному відмінках множного числа: мала б бути форма *моєѣ душѣ* та *синеѣ пьтицѣ* (се — правильна, стара форма), а почала вона замінятися на *моєи души* та *синеи пьтици* — під впливом *жены*; мало б бути в множному числі *дýшѣ*, *пьтúцѣ*, а з'явилося ще й *дýши*, *пьтúци*, під впливом *жéны*. Найстаріші великоруські приклади такого деклінаційного помішання твердих і м'яких основ ми маємо вже й у Новгородських мінеях XI віку. В Новгородській мінеї 1095 року: *въ человѣчѣ* (зам. *человѣчи*) *образѣ*, 81; *въ ветъсѣ одежѣ*, 93; *къ ширынѣ*, 99; *святѣи госпожѣ Богородицѣ* — се в записі на тій Мінеї; *изъ отроковичи* (зам. сподіваного *изъ отроковицѣ*), 45; *преподобныя Евфросинии*, 192. В Новгород-

[1] Їх торкається д. Соболевський у своїх «Очерках».

ській мінеї 1096 року: *въ пустынѣ*, 51[1]. Щодо малоруських пам'ятників, то й там іще з XI віку зачинається отакий вплив форм твердого склонення на форми м'якого склонення; бодай ми маємо один такий випадок у київському Ізборнику Святослава 1073 року і, знов, теж один випадок у київському Ізборникові Святослава 1076 року[2] і не можемо рішити, чи це має бути в них поява фонетична (бо там узагалі плутаються **ѣ** та **и**), чи — попросту морфологічна.

Займенник *вьсь (весь)* у білоруському і в старому великоруському наріччю (в сучасному великоруському рідше) має в закінченнях орудного відмінка єдиного числа і трьох непрямих відмінків множного числа звук **и** замість **ѣ**: *всихъ*, *всимъ*, *всими*. Що в старих русько-литовських (білоруських) грамотах[3] таке написання не позичено писарями-білорусами з мови малоруської[4], яка впливала на склад офіціальної литовсько-руської мови, але що воно відбиває в собі тодішні справжні білоруські форми, — на се ми маємо живий доказ у теперішній живій білоруській мові, бо й досі од білорусів ми можемо почути: *всих*, *всим*, *всими*. Коли звернемось до рукописних пам'ятників другої руської мови — великоруської, то бачимо се явище широко розповсюднене в північновеликоруському наріччі і — далеко менше — в південновеликоруському. Приклади з рукописів північних, приміром новгородських — менше піддаються точній аналізі, бо великоруська Північ здавна знає й фонетичне плутання звуків **ѣ** та **и**, а через те дехто[5] резонно каже, що буква **и** в новгородському написанні *съ всимь племенемь* у духовниці новгородця Климента (перед 1270 роком) або в написанні *всихъ* у Двінській рядній грамоті XIV—XV віку — могли б були вважатися за фонетичну північну заміну стародавнього звука **ѣ**,— так само як і сучасні новгородські фонеми *всихъ*, *всимъ* і т. ін. Але ж такі самі форми з буквою **и** ми знаходимо і в пам'ятниках південновеликоруських, приміром із Мос-

---

[1] Д. Соболевський повинен се знати, бо ці факти єсть і в його «Лекциях», 3-є вид., стор. 177 і 179. Єсть чимало прикладів і з других великоруських країв.

[2] Див. у мене: «Филология и погодинская гипотеза», стор. 75.

[3] Приміром, у грамоті Вітовта 1383 року: *всими пожитки*, *всимъ потомкомъ*.

[4] В малоруській мові *всѣми* та *всѣмь* вимовляються *всіми*, *всім*

[5] От, хоч би, й д. Соболевський у своїх «Лекціях», 3-є вид., стор. 186.

кви, де звуки ѣ та и взагалі не змішуються: от, у духовниці Московського великого князя Йвана Калити (XIV віку) ми маємо: *со всими волостьми, по всимъ пискупьямъ*, а в Московському Спиридоновому евангелію 1393 року: *всихъ зелии*, 42 v., 66 v.[1]; ясно, що це — живі тодішні московські граматичні форми, а не фонетичне плутання звуків ѣ та и. Треба думати, що всі оті форми повстали, і в білоруському і в великоруському наріччю, з аналогії до именительного відмінка *вьси* (тут звук и — основний)[2], під рівночасним впливом таких форм, як *моихъ*, *твоихъ* і т. ін.[3] До речі, кажучи про склонення заіменників, згадаймо тут, що та сама міцна сила аналогії перенесла звук ѣ із твердого заіменного склонення (*тѣхъ*, *тѣмъ*, *тѣми*) в м'яке заіменне склонення (де були спершу правильні етимологічні форми: *сихъ*, *симъ*, *сими*), і от з'явилися нові аналогічні форми: *сѣхъ*, *сѣмъ*, *сѣми*. Найстарший писаний примір на се ми маємо в новгородських (або, може, псковських) Пандектах Никона Чорногірця 1296 року: *не сѣхъ токмо малыхъ*, 120 v.; а в московських грамотах XV—XVI віку такі написання, як *до сѣхъ мѣстъ*, трапляються часто[4]; ці форми живуть у великорусів і білорусів іще й зараз.

Так само жодного малоруського фонетичного поплутання звуків ѣ та и ми не маємо й тоді, коли для форми именительного множного відмінка замість сподіваного *кóни*, *родители*, *мои* зустрічаємо *конѣ*, *родителѣ*, *моѣ*. Бо тут поплутано в і д м і н к о в і ф о р м и, а не звуки ѣ та и. *Кони*, *родители*, *мои* — це правильна форма именительного відмінка множного числа, а *конѣ*, *родителѣ*, *моѣ* — це правильна форма винительного відмінка. Але (ми вже це й згадували)[5] в множному числі именительний і винительний відмінки мужеського роду всіх склонень іще в XI віці зачали потроху переплутуватися в руській

---

[1] Соболевський («Лекции», 3-є вид., стор. 186) додає раніший приклад — із Рязанської кормчої 1284 року, де *всихъ* трапляється не раз. Та сей пам'ятник — не авторитет для великоруського наріччя, бо списаний із київського первопису, а в київському наріччі звуки ѣ та и плуталися фонетично.

[2] Так вияснюють сю справу акад. Ягич (в «Критических заметках»), проф. Брандт (в усних лекціях, які я в нього слухав) і інші.

[3] А так виясия д. Соболевський: «Лекции», 3-є вид., стор. 186—187.

[4] Пам'ятаймо, що се знає й д. Соболевський: «Лекции», 3-є вид., стор. 186—187.

[5] Див. стор. 169—170.

мові, а з XIII віку ся плутанина зробилася широко розповсюдненою, та й то геть в усіх руських наріччях (ба в північних, великоруських, навіть більше, ніж у південних, малоруських)[1]: так от, між іншим, і в обсягу м'якого склонення стали вживатися винительні відмінки (на ѣ) замість іменительних (на и), і навпаки. Із численних великоруських прикладів[2] наведу тільки ті, що йдуть із Москви (де нема фонетичного плутання звуків ѣ та и), а саме — із великокняжих грамот; от, у духовниці Московського великого князя Семена Гордого (1341—1353) ми читаємо: «мои тивуни и посельскиѣ и ключники» (а мало б бути: «и посельсции и ключници»), і навідворіть: «приказываю свои бояре» (мало б бути «своѣ»); в духовниці Московського великого князя Йвана Йвановича: «отци мои душевныѣ» (мало б бути: «душевнии»). Це явище ми й зараз можемо спостерігати на теперішній живій мові всіх русей, чи то в нашій малоруській мові, чи то в великоруській і білоруській. Наприклад, у нашій мові ми од *весь жнець* скажемо в множному числі для іменительного відмінка *всі женці*, себто форму старого винительного відмінка *(высѣ жньцѣ)*, бо справжній іменительний відмінок звучав був би: *вси женци* (та ми так уже не кажемо, хіба в деяких рідких архаїчних говорах). Так і білоруси, в декотрих місцевостях, говорять для іменительного відмінка *женцѣ*, *дожжѣ*, *пнѣ*. Од слів *мой*, *твой*, *свой* форма множного числа буває і в теперішніх білорусів і в теперішніх великорусів не тільки *мои*, *твои*, *свои* (се і архаїчно й літературно), але й *моѣ*, *твоѣ*, *своѣ* (а се властиво форма винительного відмінка). Звідси кожному видко, що, коли ми в старих рукописах незвісного походження зустрінемо написання згаданого сорту, то в жоднім разі не сміємо думати, ніби ті рукописи писано малорусином, який плутав посвоєму звуки ѣ та и. Це застереження ми повинні зробити супроти Євангелія, н-р 7 Московської синодальної типографії XII віку, яке д. Соболевський тенденційно залічив до «галицько-волинських», але яке в дійсності писав очевидячки великорусин та й то, мабуть, у тій самій стороні, де повстала Москва[3]. В тім Євангелію через загальноруське поплутання відмінків

[1] Не забуваймо, що се зазначує й д. Соболевський («Лекции», 3-є вид., стор. 191).

[2] У Соболевського їх наведено безліч на стор. 191—194.

[3] Див. про це в мене вище, на стор. 174—175.

маємо: *на родители* (для вин. відм. мн. ч.), 37 v., та *злыи злѣ погоубить*, 169 v.[1]; а що ніяких інших написань, де б були поплутані **ѣ** та **и**, ми в Типографському євангелію, н-р 7 не бачимо, то повинні твердо признати, що звуків **ѣ** та **и** переписувач того Типографського євангелія, н-р 7 анітрохи не змішував.

Спинімося нарешті ще на одному випадку, може морфологічному, а може й фонетичному, де являється буква **ѣ** замість **и**, але не через малоруськість писарів. Се — в іменительному відмінку множного числа твердих склонень, коли замість *народи*, *грѣси*, *сами* і т. ін. буває написано *народѣ*, *грѣсѣ*, *самѣ*. Зустрівши сю особливість у якомусь рукописі незвісного походження, ми не повинні притуляти сюди малоруську зміну звуків **ѣ** та **і** вже й через те, що сконстатовано цю особливість спеціально в рукописах новгородських[2]; з-поміж новгородських рукописів ми зустрічаємо букву **ѣ**, а не **и**, приміром, у Прологові 1262 року: *приятѣ быша*, 121 v., в Прологові 1356 року: *Самѣ ядуще*, 92 v.; в Євангелії перед 1262 роком: *горе вамъ*, *лицемѣрѣ*, 45, *ученицы Іоановѣ*, 48, *будуть трусѣ*, 56, *въстануть лжии Христѣ*, 93 v., *отпущають ся грѣсѣ*, 138, *народѣ угнѣтають тя*, 143, *что стоите праздьнѣ*?, 152 і т. ін., і т. ін.[3] Може бути, що старі новгородці в своїй живій мові позичали для іменительного відмінка отсих твердих основ звук **ѣ** із склонення м'яких основ (в такім разі форма *народѣ* замість *народи* мала б повстати через аналогію до *конѣ*, *мужѣ*)[4], та може бути, що тут перед нами й нема осібної граматичної форми, а виявляється попросту фонетичне новгородське поплутання звуків **ѣ** та **и** (писар міг вимовляти *народи*, а з недогляду писати *народѣ*); тільки ж будь-щобудь, а це — ознака цілої серії рукописів великоруських, не малоруських.

А чи буває фонетичне помішання звуків **ѣ** та **і (и)** в білорускому та великорускому наріччю? Я вже згадував, що буває. Звісно, в білоруських та південновеликоруських говорах відбувається таке фонетичне поплутання обох звуків тільки зрідка, але зате

[1] Пор. у мене вище, на стор. 175.
[2] Се зазначує й д. Соболевський: «Лекции», 3-є вид., стор. **178.**
[3] Більше прикладів — в «Лекциях», на стор. 178 і 185.
[4] «Лекции», стор. 178.

в північновеликоруських говорах (новгородському та інших) се явище дуже розповсюднене. Приміром, говорять у північновеликоруському наріччю: *ни́ту*, *хли́бца*, *лисъ* (нѣту, хлѣбца, лѣсъ)[1] і навпаки: *говорѣ́ла*, *ходѣ́ли*, *положе́лъ* (говорила, ходили, положилъ)[2] і т. п. Щодо старих рукописів, то новгородська зміна **ѣ** та **и** констатується ще з найстарішого новгородського пам'ятника — Остромирового євангелія 1056—1057 року: *вѣдѣ* (зам. *видѣ*), 289 Далі, се є в Новгородських мінеях XI віку, що їх видрукував д. Ягич — се і в Новгородській мінеї 1095 року: *звири* (звѣри), 121[a], *извисти* (извѣсти), 180, *прихвальне*, *придавъ*, *придъидеть* (прѣхвальне, прѣдавъ, прѣдъидеть), 63, *законопристоупьнии* (законопрѣстоупьнии), 21; се і в Новгородській мінеї 1096 року: *лицемирьствовавъ* (лицемѣрьствовавъ), 68, *тьрьпиниѥ* (тьрьпѣниѥ), 78, *претьрьпилъ ѥси* (претьрьпѣлъ), 125, *невидѣния* (невѣдѣния), 165, *причистая* (прѣчистая)[3]; і в Новгородській мінеї 1097 року: *присияюще* (прѣсияюще), *непристаньнѣ* (непрѣстаньнѣ)[4]. Так само ще в XI віці: у Архангельському євангелії 1092 року: *оудобиѥ* (оудобѣѥ), *яви* (явѣ), о Спси (о Спасѣ)[5]. Так само й у Пандекті Антіоховому, що писано в Новгородській області на переломі XI—XII віку: *видинии* (видѣниѥ), *нисть* (нѣсть), *пиванье* (пѣванье, μελωδια), *въ грънили* (грънилѣ)[6]. Відворітну появу (**ѣ** замість **и**) ми вже, мабуть, бачили, трохи вище[7], в староновгородських написаннях типу *народѣ* та *приятѣ быша* (замість *народи*, *прияти быша*) і т. ін., але єсть і яркіші приклади; приміром, писали старі новгородці: *сѣла* замість *сила* (vis, robur), ба часом писали й попросту букву **е**, як от ми бачимо в Новгородській тріоді 1311 року:

---

[1] Колосов, Заметки о языке и народной поэзии, стор. 15, 292 і ін.

[2] Колосов, Заметки, стор. 11, 111, 312. Орфографію вдержую ту саму, якою писано в Колосова. До речі завважу, що сучасний новгородський звук **ѣ** навіть тоді, коли не заміняється через **и** (**і**), вимовляється в певних говорах вузько, отак ніби французьке é fermé.

[3] Останнього слова я не розшукав у виданню Ягичевім, але воно зазначено в Срезневського: «Славяно-русская палеография», стор. 121.

[4] Срезневский, Славяно-русская палеография, стор. 123.

[5] Шахматов, Исследования в области русской фонетики, стор. 137. Порівняй у мене: «Филология и погодинская гипотеза», стор. 83—85.

[6] «Филология и погодинская гипотеза», стор. 77—88.

[7] Див. стор. 185.

каделницю (кадѣльницю із первісного *кадильницю)*, 71 v.; або в Новгородському пролозі 1356 року: *пресный другъ* («присный», завсідній) 84 v.; або в Псковському пролозі 1383 року: *друженою* (дружиною)[1].

Бачимо звідси, як воно легко буває, побачивши отакі щировеликоруські написання в якімсь старім новгородськім чи псковськім рукописові, подумати спершу, чи не малорусин виготовив того рукописа. Найголовніша одміна, в цій точці, поміж живою сучасною малоруською мовою і живим сучасним новгородським наріччям великоруської мови лежить у тім, що в малоруській мові к о ж н е ѣ переходить в і, а в новгородському наріччю не кожне. Аналогічно міркуючи, рискуємо ми й у старих рукописах новгородських рідше зустріти поплутання ѣ та и, ніж у старих малоруських. Ми вже не раз мали нагоду згадати, що д. Соболевський накинув Галичині та Волині скількись многоятевих рукописів, виготовлених у Новгороді або у Пскові або взагалі десь на великоруській півночі. З-поміж тих північновеликоруських рукописів декотрі з о в с і м не плутають звуків ѣ та и (Новгородське Добрилове євангеліє 1164 року)[2], Типографське євангеліє, н-р 6[3]. Типографське євангеліє, н-р 7, яке зрештою може бути й чисто московським[4], такий самий Ірмологій Григоровича[5] і церковний Устав XIII—XIV віку Новгородської церкви святої Софії[6]; а новгородський власноручний С л у ж е б н и к с в я т о г о В а р л а а м а Х у т и н с ь к о г о XII в і к у знає таку заміну ѣ через и. Розуміється, що ця заміна анітрохи не є малоруська, дарма що Служебник Варлаама Хутинського попавсь у д. Соболевського в рубрику пам'ятників «галицько-волинських». Очевидячки, треба було аж великої тенден-

[1] Знов підкреслюю, що всі ці приклади наводить сам таки д. Соболевський: «Лекции», 3-є вид., стор. 84.

[2] Див. вище, стор. 151—155.

[3] Див. стор. 174—176.

[4] Див. стор. 155—156.

[5] Його ми, поки що, не торкалися. Описаний він в «Очерках».

[6] Яким способом і цей Устав дістався у д. Соболевського в рубрику пам'ятників «галицько-волинських», се й збагнути не легко! Переписано його в Новгороді з рукопису киевлянина, митрополита Климента,— отже виходить, що тільки можна вважати цей Новгородський Софійський Устав або за пам'ятник новгородський, або в крайнім разі (коли покладемо, що новгородський переписувач дуже точно вдержав усю орфографію свого оригіналу) — за пам'ятник київський, а вже ж ніяким робом за галицький чи волинський.

ційної впертості, щоб зважитися якось спрепарувати на малоруський лад засвідчену власноручну реліквію місцевого новгородського святого преподобника,— і недурно ж д. Соболевський, обговорюючи цей пам'ятник, мусив попереду пуститися на всякі хитрощі.

Ось як атестує його д. Соболевський: «Хутынский служебник XIII—XIV века. Находился некогда в Хутынском монастыре (се — під Новгородом) и считается принадлежащим преподобному Варлааму Хутынскому. Об этом памятнике говорится вкратце у Горского и Невоструева: Опис. рукоп. синод. библ., III»[1]. Навіть несвідомому читачеві, як читатиме він цю атестацію, мусить одразу кинутися в вічі та обставина, що д. Соболевський геть замовчує тут не тільки думку, ба навіть саме ім'я такого авторитетного палеографа, як Срезневський; а вже ж кажучи про всі інші рукописи в своїх «Очерках», д. Соболевський не забував згадувати при кожному пам'ятнику ім'я Срезневського. А в Срезневського можна про Хутинський служебник прочитати от що: «[Написан] до 1192 года (себто на цілу сотню літ передше, ніж заявляє д. Соболевський). На обороте первого листа есть надпись XV века (щоправда, доволі пізня): Служебник чудотворца Варлаама. Почерк (рука і характер письма) позволяет не сомневаться в справедливости этого показания»[2]. Я вже побіжно згадав у скобках, що свідоцтво XV віку (себто пізнє) само собою важить не багато; тільки ж палеографічні знаття Срезневського настільки авторитетні, що ми не можемо подумати, буцім він міг приписати XII вікові почерк аж XIII—XIV віку (як характеризує сей почерк д. Соболевський). Ще більше: Срезневський мусив добре знати власну руку святого Варлаама, бо сам же він опублікував знімок із відомої автентичної Варлаамової вписової грамоти («вкладной») та й скількись разів він описував тую «вкладну». Так отже, коли найавторитетніший руський палеограф признав письмо Хутинського служебника за власну руку Варлаамову, то чи можемо ми піти за д. Соболевським і шукати в безперечному новгородському пам'ятнику XII віку яких-небудь малоруських діалектичних ознак XIII—XIV віку?! Та й ніякісіньких особливостей, що хоч трохи були б нагадували малоруську мову, в Ху-

[1] «Очерки», стор. 29—30.

[2] «Древние памятники русского письма и языка», стор. 72.

тинському служебникові й нема (нема навіть поплутання **ы** та **и**, нема навіть поплутання **оу** та **в**); єсть тільки заміна **ѣ** через **и** і, здається, нефонетична заміна **и** через **ѣ**[1], ну, але ж коли ми знаємо, що це пам'ятник новгородський, то розуміємо, що ота заміна **ѣ** через **и** єсть якраз новгородська діалектична спеціальність. Приглядаючись до мови Хутинського служебника ще далі, ми бачимо в ньому і чисто великоруську особливість: *у мъю*[2]; писар-малорусин був би вдержав слов'янське *умыю* (бо по-малоруськи тільки так і кажуть), а у великорусів ця форма звучить або *умою*, або *умью* (із *умъю*).

Нічого спільного з фонетичним (чи малоруським, чи новгородським, чи будь-яким) поплутанням старих звуків **ѣ** та **и** не мають ті явища, що сполучені з т. зв. «а́ к а н н я м», розповсюдненим у всій південновеликоруській і в білоруській мові. Але ж виглядають ті явища іноді зовсім так, начеб ми мали перед собою малоруську заміну **ѣ** через **і**.

Закони а́кання — доволі складні, але більше-менше сходять коротко на те, що ненаголошене **о** (із старого **о** або з **ъ**) переходить у чисте або в глухувате **а**[3], приміром, *но́вость=но́васть=новыстъ*[4], а після м'яких співзвуків ненаголошене **о** переходить у чисте або в глухувате **я**: *ямý*, *йымý* (із *кму*, *йому*[5]); рівночасно звук **е** (із старого **ѣ**, **ь**, **ѣ**), коли вимовляється не під наголосом, то чується або як **я** (*бязстыдный*, *бярý*), або як і (*бизстыдный*, *бирý*). Таким от способом, коли білорусин або а́каючий великорусин напише за своєю вимовою, наприклад, форму місцевого відмінка од *дѣло*, то вийде написання *въ дѣли* (замість *въ дѣлѣ*); а ми, як не знатимем, що оту букву **и** в *дѣли* написала а́каюча людина, то ладні будемо подумати, чи не який

---

[1] В тих уривках із Варлаамового служебника, які оголошено в київських «Университетских известиях» (1884, декабрь, приб. I), я знайшов *намъ самѣмь* (стор. 55). Це могла б бути форма, образована аналогічно до *тѣмъ*.

[2] Це можна прочитати або *умóю*, або *ум'ю*.

[3] Глухувате а зближається аж до **ы**.

[4] А звідти буває й навідтворіть так, що й первісне **а**, коли немає на собі наголосу, то звучить близько до **ы**. *Пáдать* вимовляється наче *падыть*.

[5] І навпаки: первісне **я**, не маючи на собі наголосу, звучить близько до **і**. *Святóй*, вимовляється як *свитóй*, *часы́* (чясы́) — як *чисы́*.

новгородець або чи не малорусин був тим писарем. Щоб не зробити такої спішливої помилки, нам треба буває придивитися ще й до інших орфографій того самого писаря; і от скоро побачимо, що він а́кає (пише, пр., *ха**а**ди́ть* замість *ходи́ть*) і вже не пише **и** замість **ѣ** під наголосом, то можемо зміркувати, що причиною написання букви **и** замість **ѣ** в *дѣли* була зовсім не малоруськість писарева, але його великоруськість або білоруськість. Цю перестороrу ми мусимо подати не тільки супроти яких-небудь новіших рукописів, але й супроти старих. Бо а́кання — явище старе: в першій половині XIV віку воно вже задокументоване,— отже ж повстати мусило ще в XIII віці. Євангеліє, переписане в Москві 1339 року, вже має такі орфографії: *ка́к**а** **ты** глаголеши* (како), 16 v.; *се... **е**сть дивьн**а** въ очью нашею* (дивьно), 73 і 129; *аще ожениться, любодѣя́нье творить* (любодѣяньє), 125; *въ апустѣвшии земли* (опустѣвшии) — запись. Євангеліє 1354 року, писане в Суздальському Переяславлі, містить у собі: *вса́ж**а**нъ* (вса́женъ, вса́жонъ), 5 v.; *на вѣч**а**рехъ* (на вечерехъ), 71 об., пор. ще 123; *жал**а**́ше* (жела́ше), 130 v. Констатується а́кання і в духовницях великих князів Москви XIV віку[1].

Тут саме мусимо ми згадати ще про один розряд староруських немалоруських пам'ятників, де видно ніби а́кання і де заразом могло поплутане написання букв **ѣ** та **и** відбуватися не через закони а́кання, звісного нам із білоруської та південновеликоруської мови, а через особливу фонетичну причину північновеликоруську, через поплутання звуків-таки **ѣ** та **и**. Се — пам'ятники із Пскова. Загалом кажучи, старопсковська мова була дуже схожа із старою новгородською; тільки ж були в ній також явища, які хоч і не можна назвати дійсним а́канням, але які своєю природою близькі до нього. Се ще ми побачимо далі.

Д. Соболевського засліпила тенденційна думка, буцім кожен староруський рукопис повинен бути «галицько-волинським», скоро в ньому пишеться, переважно перед м'яким складом, буква **ѣ** замість **е** (типу *бу́дѣть* замість *бу́деть* і т. ін.); через тую свою думку він зовсім занедбав усякі інші, справді діалектологічні критерії та й накинув Галичині й Волині скількись а́кающих пам'ятників. А коли в них, як звичайно в а́кающих,

[1] Соболевський (див. «Лекции», 3-є вид., стор. 76) повинен був би се пам'ятати більше, ніж хто.

з'являється буква **и** замість ненаголошеного **ѣ**, то д. Соболевський добачає в тім малоруське поплутання звуків **ѣ** та **і**, не дивлячись на те, що в тих самих рукописах буква **и** пишеться також замість ненаголошеного **е** і що в тих рукописах є чимало виразних антималоруських ознак. Трохи більше скидається на малоруську міну звуків **ѣ** та **и** поплутане написання букв **ѣ** та **и** в двох новгородсько-псковських, ніби а́кающих рукописах, які д. Соболевський залічив також до «галицько-волинських», тільки ж і в них їхня псковська (respr. новгородська) дата і великоруські антималоруські особливості повинні були б д. Соболевського перестерегти, що не можуть сі пам'ятники бути «галицько-волинськими». Та перегляньмо їх усі.

Передовсім звернімось до списку «Поученій Ефрема Сирина» 1492 року, бо його білоруськість мусив признати сам д. Соболевський, хоч і зачислив цей список (в «Очерках») до авторитетних пам'ятників «галицько-волинського» говору; підставою для такого зачислення могло б бути хіба те, що сей список Єфрема Сіріна 1492 року зроблено білорусином із волинського рукопису XIII віку (1288 року); се видко з записі[1]. До речі, мусимо тут зазначити одну обставину, яка нам іще придасться нижче і про яку д. Соболевський мудро мовчить, а саме: «Поучения Ефрема Сирина» 1492 року, списані з волинського оригіналу 1288 року, не заповнюють собою цілого рукопису,— вони частина з б і р н и к а, куди той самий писар-білорусин 1492 року вніс також «Повчѣнье къ дховному чаду, отъ грѣшнаго Геѡргиа черноризца Зарубьскыѧ пещеры»[2]. Зарубська обитель — се в Київщині коло Дніпра[3]... Що переписувач 1492 року не був малорусином, се аж надто видко. Приміром, він плутав шиплячі і свистячі співзвуки та й писав *раздизаѥться*, *скрусьна* (скрушена), *помысляи*, *помысляѥши*[4]. Він писав **ѣ** в *кдѣ*, *здѣ*, *дондѣже;* опроче, зовсім на немалоруський

---

[1] Срезневський («Свед[ения] и заметки», н-р VI—VII) подумав був навіть, що оця дата «1288» есть дата самого списку, а не волинського оригіналу. Та д. Соболевський зовсім справедливо вказує, що справжня дата для списку — це 1492 рік.

[2] Див. у Срезневського: «Сведения и заметки», н-р VII та н-р VI, де подано й виїмки з обох частин сеї рукописної збірки.

[3] Срезиевський, стор. 53.

[4] Два останні приклади — менше характеристичні, бо піддаються й нефонетичному виясненню.

лад, він пхав нещасливу букву ѣ скрізь, де йому заманулося, та й зробив між іншим курйозне написання: *именѣ* (зам. *имѣниѥ*). Замість *стрыя* (род. відм.) та *выя* (шия) писав він *стрѣя*, *вѣя* (чит. *строя*, *воя*). Так само не по-малоруськи випускав він в з-поміж двох співзвуків[1] та й писав *во усу* (зам. *въ вусу*, себто *въ вусонъ*). Але найцікавіше в його мові — те, що він а́кав; звідси ми бачимо в нього написання *дѣлаяшн*, *праславить*, *братия Иосифава*, *обрѣте и сѫпяще терпиѭмъ покровьна*, *въ послушаниѥ мѣсто*, *образъ и подобиѥ истиньно въчловѣниѥ Бжия слова*, *г*[*лаго*]*лимоѥ*, *незыблимаго*, *суита*, *немощинъ*, [*онъ*] *пишить* і т. ін. Д. Соболевський ладен простити білорусичу-писареві 1492 року переважну більшість усяких його антималоруських орфограм, він готовий навіть надати їм патент на звання «отличительных черт древнего галицко-волынского наречия», яке таким чином набуло собі через д. Соболевського і міну свистячих та шиплячих співзвуків і навіть («правда, редкое») «стяжение ьѥ в ѣ» (себто *именѣ* замість *имѣниѥ* чи *имѣньѥ!*); тільки ж а́кання навіть д. Соболевський не зважився був накинути «древнему галицко-волынскому наречию» і через те признався: «Необходимо иметь в виду, что в «Поучениях Ефрема Сирина» замечается, хотя и в ничтожной степени, влияние белорусского наречия»[2], а за дві сторінки мусив знов признатися, що в мові «Поучений Ефрема Сирина» єсть білоруський вплив[3]... Але ж коли так, то невже ми сміємо робити собі з цього білоруського списку «Поучений» авторитетне джерело для історії малоруської мови?! Невже сміємо ми безоглядно вважати графіку того білорусина 1492 року за малоруську та й насильно витолковувати малоруським способом усі ті численні яті, що в нього понаписувано замість е зовсім невідповідно до живої малоруської мови, і між іншим робитимем собі малорусизм із такого безглуздого написання, як *именѣ* (замість *имѣниѥ*)*?!*.. Сміємо, одповідає нам д. Соболевський, бо «влияние белорусского наречия замечается здесь лишь в ничтожной степени», себто білоруський писар 1492 року репродукував дуже точно все те саме, що знайшов у своєму волинському первописі «Поучений Ефрема Сирина»

[1] Див. вище, стор. 138.
[2] «Очерки», стор. 85.
[3] Там само, стор. 87.

1288 року... Хоч і як важко згодитися на сю думку д. Соболевського, бо ми ж бачили в того переписувача-білорусина разячі білорусизми, але спробуймо на часину стати й на таку точку: повірмо д. Соболевському, що писар-білорусин 1492 року був дуже акуратний копіїст і що переписані ним «Поучения Ефрема Сирина» — вірнісінька репродукція пам'ятника XIII віку із Волині. В такім разі й «Повчѣньѥ черноризцѧ Зарубскыя пещеры» (се — із Київщини), що його скопіював отсей самий писар-білорусин 1492 року і що про нього д. Соболевський не хоче й згадувати, має бути також вірнісінькою репродукцією пам'ятника із К и ї в щ и н и. Тільки ж куди подінеться тоді гіпотеза д. Соболевського про великорусизм старих киевлян! Вона, в супротивність із історією, збудована д. Соболевським виключно на тім міркуванні, що ми не маємо старокиївських пам'ятників із «галицько-волинським» написанням букви ѣ замість е; ну, а «Повчѣньѥ Зарубьскаго черноризцѧ» аж кишить такими ятями. Колись д. Ягич[1] звернув увагу д. Соболевського на те, що Рязанська кормча 1284 року, яку переписано з оригіналу київського, пересичена «галицько-волинськими» ятями: так от тепер у зарубському «Повчѣнью» майте, д. Соболевський, ще один такий київський пам'ятник із вашими «галицько-волинськими» ятями[2] та й признайте, що в вас нема вже жодних підстав, щоб навіть із вашого власного погляду одмовляти малоруськість старим киевлянам!.. Так мусив би сказати д. Соболевському той філолог, котрий з м і г б и прихилитися до тої думки д. Соболевського, що отся білоруська копія XV віку з волинського пам'ятника XIII віку є а в т о р и т е т н е джерело для історії волинського наріччя. Та ми думаємо, що до тої думки д. Соболевського прихилитися не зможе жоден філолог, коли він шанує повагу точної науки і научних методів. Бо вже ж ми бачили, що писар-білорусин 1492 року надав своїй копії виразні ознаки свого білоруського

[1] В «Четырех статьях».

[2] Таких пам'ятників знайдеться очевидячки ще не один. От, Новгородський Софійський устав XIII—XIV зачислив д. Соболевський до пам'ятників «галицько-волинських», бо в нім є ота ніби «галицько-волинська» буква ѣ замість е; але ж на ньому виразно зазначено, що списано його в Новгороді з рукопису к и е в л я н и н а, митрополита Климента. Не завадить також зазначити, що Іпатський літописний список багато більше має «галицько-волинських» ятів у к и ї в с ь к і й літописній частині, ніж у справжній галицько-волинській частині.

наріччя, яких нізащо не могло бути в волинському оригіналі; а коли так, то й уся інша його графіка стає для нас підозрілою, і ми не сміємо без критики накидати всі копіїстичні орфограми волинському та зарубському оригіналам тої копії. Поміж іншим, можна сказати, що оте мниме «галицько-волинське» ѣ, яке накопичено в спискові 1492 року, походить напевне не звідкіля, як од того білоруського переписувача, а не з його галицького та зарубського первописів. І справді, немало рівночасний білоруський пам'ятник Четья-Мінея 1489 року[1] держиться достоту такої самої орфографічної системи, яку ми бачимо в отого писаря-білорусина 1492 року. А єсть чимало й інакших білоруських пам'ятників із тим, нібито «галицько-волинським» написанням букви ѣ замість е. Одно слово, закласифікувати рукопис «Поучений Ефрема Сирина» 149? року до рубрики віродостойних малоруських пам'ятників не випадає; коли й можна буде де в чому користуватися ним для історії малоруської діалектології, то не інакше, як із суворою критичністю й величезною оглядністю.

Другий пам'ятник такого роду — се (мабуть, московський, часів митрополита — Серба Кіпріяна) Часослов XIV віку Петербурзької публічної бібліотеки, що й його забажав д. Соболевський обернути в галицький пам'ятник. Та я його вже розглядав вище[2], через те до нього тут не вертатимусь, а спинюся на третьому, акаючому пам'ятникові несумнівного або великоруського, або білоруського походження, який д. Соболевський силоміццю залічив до «галицько-волинських». Се:

Лествица XIII—XIV віку Московського архіву міністерства заграничних справ. На сім рукопису не зазначено, звідки він прийшов до Московського архіву або де́ його писано; д. Соболевський забажав зробити з нього малоруський пам'ятник тільки через те, що в ньому часто пишеться буква ѣ замість е[3]. Вже коли й по всіх інших пам'ятниках, самовільно накинених д. Соболевським Галичині та Волині, буква ѣ замість е пишеться переважно способом антималоруським, то в сій Лістьвиці Московського архіву букву ѣ та букву е поплутано

[1] Її описав д. Карпінський в «Русском филолог[ическом] вестнике», 1889, I.

[2] Див. стор. 156 і далі.

[3] Архівську Лістьвицю описав д. Соболевський в «Русском филологическом вестнике», 1884, кн. 3, стор. 99.

таким способом, який можна назвати аж хаотичним[1]; та вже коли д. Соболевський хоче надавати букві ѣ архівської Лістивиці якусь діалектологічну вагу, то нехай зверне увагу, що в тій Лістивиці буква ѣ пишеться в *весдѣ*, *весьдѣ*, *нѣкъдѣ* (двічі), *здѣ*; а вже ж сам він не раз признавався був, що для південноруських писарів се графіка неможлива[2]. Д. Соболевський каже, що в Лістивиці видко малоруське поплутання звуків ѣ та **и**, і наводить от що: *о памяти смьртнии*, *видихъ*, *приобидѣ*, *острѣщи*, *по истѣнѣ*, *въ тишѣнѣ*. Та се якраз вияви антималоруського ákання. Писар архівської Лістивиці писав з ákанням: *именáваше*, *отверзóстося очи* (отверзостася), *твярдяще*, *присядяща*, *привизáти*, *гл*[*агóл*]*амаго;* так отже з того самого ákання мусили повстати його написання: *о памяти см*[*é*]*ртнии*, *вúдихъ*, *приобúдѣ*, *острѣщú*, *по úстѣнѣ*, і нема рації бачити тут малорусизм... Такі ákаючі написання, які ми бачимо в архівській Лістивиці, можливі, як знаємо, для білорусина, для південного (московського) великорусина і для псковича. Псковичем писар Лістивиці, мабуть, не був, бо нічого певного спеціально псковського в своїй правописі не виявив[3],— то чи не можна б точніше вияснити, білорусином був він чи південним великорусином? Вдаймося ще до інших його діалектичних описок. Приросткове **в** в слові *вуза* (замість *уза*) міг би однаково написати і московець і білорусин, та закінчення **ти** і замість **ть** і (*окружахути* і замість *окружахуть* і, себто «оточали його») швидше могло б указувати на білорусина або смоленського великорусина, ніж на московця. Та се вже для нас питання меншої ваги. Нам важно було тільки вияснити, що Лістивиця XIII—XIV віку Московського архіву [міністерства] заграничних справ не може бути пам'ятником малоруським.

Вище я вже був застерігся, що з-поміж тих акаючих пам'ятників, які д. Соболевський накинув Галичині та

[1] Пор. loc. cit., стор. 193, рядок 3-ій і дальші.

[2] «Лекции», 1-е вид., 37; 2-е і 3-є вид.— 64; «Исследования в области русской грамматики», Варшава, 1881, стор. 2.

[3] Він, правда, пише ж, а не з в слові *ужници*, тільки ж ся фонема має свою етимологічну рацію і не може бути свідоцтвом північновеликоруського поплутання шиплячих і свистячих співзвуків. Пише він також *ухыщрания*, а не *ухыщрения;* звичайно, перехід н а г о л о ш е н о г о є в а (зглядно в я) міг би бути псковізмом, коли б мн його побачили в інакшому слові, та не в цьому; бо *ухыщрания* може правильно виводитись із *ухыщрáтися*, а *ухыщрения* із *ухыщритися*.

Волині, двоє мають на собі новгородську дату, а через те можна думати, що їхнє áкання не є звичайне великоруське або білоруське áкання і що поплутання букв ѣ та и (хоч воно стрічається в них також тільки в ненаголошених складах) може в них бути результатом не попросту áкання, але одною з особливостей старої мови північновеликоруського го́рода Пскова, того «молодшого брата Новгорода». Розгляньмо їх.

Один — В и г о л е к с і н с ь к и й з б і р н и к XIII віку. У д. Соболевського[1] сказано от що: «Сборник XII (sic!) — XIII века: в XIII—XVII веке принадлежит Новгородскому Юрьеву монастырю, как это видно из пометы XVII века и из следующей вкладной, *вероятно, второй половины XIII века*»[2]. Далі він подає запись, де сказано, що «Ѳеофилъ калогеръ» видбав сю рукопись («сътѧжѧхъ книжицу сию») для Новгородського монастиря святого Юрія (Георгія). Таким способом д. Соболевський силується вмовити читача, що Феофілова запись виглядає літ на п'ятдесят пізнішою, ніж увесь рукопис. Та не те виходить із безсторонніх палеографічних свідоцтв Поленова і Срезневського, що студіювали сей самий Виголексінський збірник. Поленов[3] сходиться з д. Соболевським тільки в тому, що й він ладен уважати Виголексінський збірник за пам'ятник доволі старий: ще з кінця XII віку або з початку XIII віку; тільки ж д. Поленов дуже виразно каже, що запись (калогера Феофіла) і ціла збірка — писані о д н і є ю і ѣ і є ю с а м о ю р у к о ю; через те д. Поленов розуміє Феофілове слово *сътѧжѧхъ* (видбав) за рівнозначне з *переписал*. Срезневський (а з нього — незвичайно важний палеографічний авторитет) відносить цілу рукопись, разом із записсю, до середини XIII віку[4]; і се, мабуть, так і є. Із свідоцтв обох палеографів найлегше виходить одно: що Виголексінську збірку написано десь таки в Новгороді, бо чи приймемо ми, що Феофіл сам написав її, чи приймемо, що він покупив її в другого писаря, в усякім разі ця рукопись — ровесниця новгородця Феофіла і писатися мусила найімовірніше в самім Новгороді. Д. Соболевський хоче думати, що писарем був «галичо-волинянин», малорусин. Із жодного історичного

[1] «Русский филолог[ический] вестник», 1884, стор. 94—95.
[2] Курсив мій.
[3] Він описав сю збірку в ИОРЯС АН, X, 375.
[4] «Древние памятники русского письма и языка», 2-е вид., стор. 122.

свідоцтва ми не можемо цього вичитати, бо всі звістки вказують нам на Новгород — і сумніватися про північновеликоруське походження новгородського писаря сеї збірки ми могли б хіба тоді, коли б мова Виголексінської збірки містила в собі якісь малорусизми: тоді ми могли б думати, що він був захожий малорусин. Отже ж нічогісінсько такого в Виголексінському збірникові, що хоч трохи було б скидалося на малоруську мову, нема: навіть таких частих і звичайних особливостей малоруських рукописів, як помішання **ы** та **и**, **оу** та **в**,— і того нема. Єдина особливість, яка начебто нагадує собою перехід малоруського **ѣ** в **і**, се — написання *побидúть* (замість *побѣдúть);* в очах д. Соболевського се, очевидячки, так і єсть малорусизм. Що ж до кожного іншого філолога, то він, з огляду на приналежність Виголексінської збірки до Новгорода, мусив би передовсім згадати собі про новгородську, північновеликоруську міну звуків **ѣ** та **и**. Але я згори зазначив уже, що буква **и** замість букви **ѣ** в ненаголошеному складі може бути результатом законів áкання. Чи єсть у Виголексінському збірникові ще другі ознаки áкання або чого-небудь такого? Єсть. Калогер (чернець) Феофіл (писарем був певне він сам) написав також: *ащ**а*** (аще), *пач**а*** (паче), *помозавъ ся* (помазав ся), *крьст**а**образно* (крьстообразно), *гн**а**кѣзоименитыи* (гнокѣзоименитыи), *лáск**а**ю* (орудний відм. од *лáска*), *пос**а**лании* (посъланий), *учи**и**ници* (ученици), *учи**и**комъ* (ученикомъ), ну, то й *поби**и**дúть* (замість *побѣдúть*) може належати до написань цього самого розбору. Отже, писар любісінько міг би бути або білорусином, або áкаючим (південним) великорусином. Вважаючи, однак, на те, що Виголексінський збірник відноситься до Новгорода, я більше схиляюсь до думки, що Феофіл був ані білорусин, ані акаючий південний великорусин, тільки новгородський пришлець із «молодшого брата Новгорода», із Пскова. Його написання ***жижительско*** (замість ***зижительско***) ще більше скріпляє сю мою здогадку. А вже ж малорусином бути—отакий áкаючий писар не міг ніяким робом.

Другий такий самий пам'ятник — се уривок із Апостола XIII віку Новгородської Софійської бібліотеки. Залічив сей Новгородський апостол до «галицько-волинських» пам'ятників не сам д. Соболевський, а його ученик д. Волков[1]; та зробив се д. Волков, невільничо

[1] В «Русском филологическом вестнике», 1890, н-р 4, стор. 234—238.

тримаючись фальшивої думки д. Соболевського, буцім написання букви ѣ замість букви *е* (найбільше перед м'якими складами) є малорусизм, є ознака «галицько-волинська». Яких-небудь звісток про те, щоб отсей Новгородський апостол привезено до Новгорода з полудня, ані д. Волков, ані д. Соболевський і ніхто не має. Ба й орнаментику (малюнки заголовних букв) на сім Апостолі історик руського іскуства д. Стасов признав за місцеву новгородську[1]. Щодо мови, то жоднісіньких ознак, які б більше-менше нагадували собою малоруські рукописи, д. Волков у цьому Новгородському апостолі показати не може[2]; приміром, не може вказати навіть поплутання **ы** та **и**; а д. Купріянов*, що студіював цей пам'ятник задля свого «Огляду пергамінових рукописів Новгородської Софійської бібліотеки»[3], заявляє, що знайшов у цім рукописі «приметы новгородского наречия». Можна пожаліти, що д. Купріянов не наводить у повній основі всі ті «приметы»; мабуть, се ті самі «приметы», які був вище позазначував д. Купріянов у передніших новгородських рукописах свого «Огляду», себто переважно плутанина шиплячих і свистячих співзвуків та помішання букв ѣ та **и**. Та на жаль, кажемо, д. Купріянов не понаводив прикладів точніше, і можлива річ, що поплутання ѣ і **и** в цім Апостолі зовсім нема[4], бо написання *къ ниму* (двічі замість *къ нему*), яке подано д. Волковим, наводить на здогад, чи не був писар áкаючою людиною. Коли він справді áкав, то найпевніше міг він бути таким самим áкаючим псковичем, як і писар Виголексінського збірника. Тільки ж, поки що, сей мій здогад — є лиш здогад, і найбільше вірити ми мусимо нікому, як д. Купріянову, що залічує Новгородський апостол XIII в. до пам'ятників мови новгородської. Приросткове **в** в слові *вузницу* (замість *узницу*), та ȣ замість **о** в слові *пȣлоудне*, та поплутання предлогів **оу** й **в** (**у** злобѣ

---

[1] Се — в його праці «Славянский и восточный орнамент», СПб., 1884—1887, в одділі пам'ятників новгородських XIII віку. Сторінки не подаю, бо не маю праці Стасова зараз у себе, а справку і мені навів один із моїх слухачів і прислав сюди до Київщини, де я зараз пишу.

[2] Бо вже ж ту графіку, через яку замість букви **е** написано букву ѣ, не тільки не можна толкувати як спеціальний малорусизм, а навпаки — доводиться в ній бачити рішучі а н т и малорусизми.

[3] И. К. К у п р и я н о в, Обозрение пергаменных рукописей Новгородской Софийской библиотеки, Пб., 1857, н-р XX. Те саме в ИОРЯС АН, VI, с. 276.

[4] Д. Волков у своїм описі не подає жодного прикладу на таке поплутання, ані під наголосом, ані не під наголосом.

замість *въ злобѣ)* — сі всі написання однаково можуть бути особливістю і новгородською і псковською, ба навіть ще інакшою великоруською. *Умерети* та *жерети* (по-малоруськи «умерти», «жерти») мають свідчити хіба про загальну великоруськість писаря, а ближчої великорусько-діалектичної ваги в собі не містять; ще менше діалектичне — *серебро*, бо так говорять чисто всі великоруси [1]... Будь-що-будь, єсть поважні підстави, щоб класифікувати Новгородський апостол XIII віку або в рубрику пам'ятників новгородських, або в рубрику пам'ятників псковських,— тільки в жоднім разі не в рубрику пам'ятників малоруських.

---

[1] Малоруси ж, правда, говорять тільки *срібро* або *срібло*, а *серебро*, мабуть, не чуеться в них ніде.

ПРИМІТКИ

ДЕЯКІ НЕПЕВНІ КРИТЕРІЇ ДЛЯ ДІАЛЕКТОЛОГІЧНОЇ КЛАСИФІКАЦІЇ СТАРОРУСЬКИХ РУКОПИСІВ

Вперше надруковано в «Науковому збірнику», Львів, 1905.

Автограф зберігається у відділі рукописів ІЦНБ АН УРСР (ф. І, 22 423).

Подається за окремим відбитком з першодруку (Львів, 1906).

До стор. 142. Історик сербської мови А. Майков.— Йдеться про Майкова А. А., російського славіста другої половини XIX ст., автора праці «История сербского языка по памятникам, писанным кирилицею в связи с историей народа» (М, 1857).

До стор. 164. «Руслан» — орган клерикальної «християнсько-суспільної» партії. Газета виходила у Львові у 1897—1914 рр.

До стор. 177. ...граматику Лескіна.—Лескін (1840—1916)— німецький мовознавець, професор Лейпцігського університету, дійсний член Берлінської та Мюнхенської академій, член-кореспондент Петербурзької Академії наук. Відомі його праці: «Грамматика древнеболгарского (старославянского) языка» (1909), «Грамматика сербохорватского языка» (1914).

До стор. 198. Куприянов Іван Купріянович — історик. У 1860 р. був учителем Новгородської гімназії, а потім учителем географії в Гатчинському сирітському інституті. Склав колекцію рукописів та стародрукованих книг.